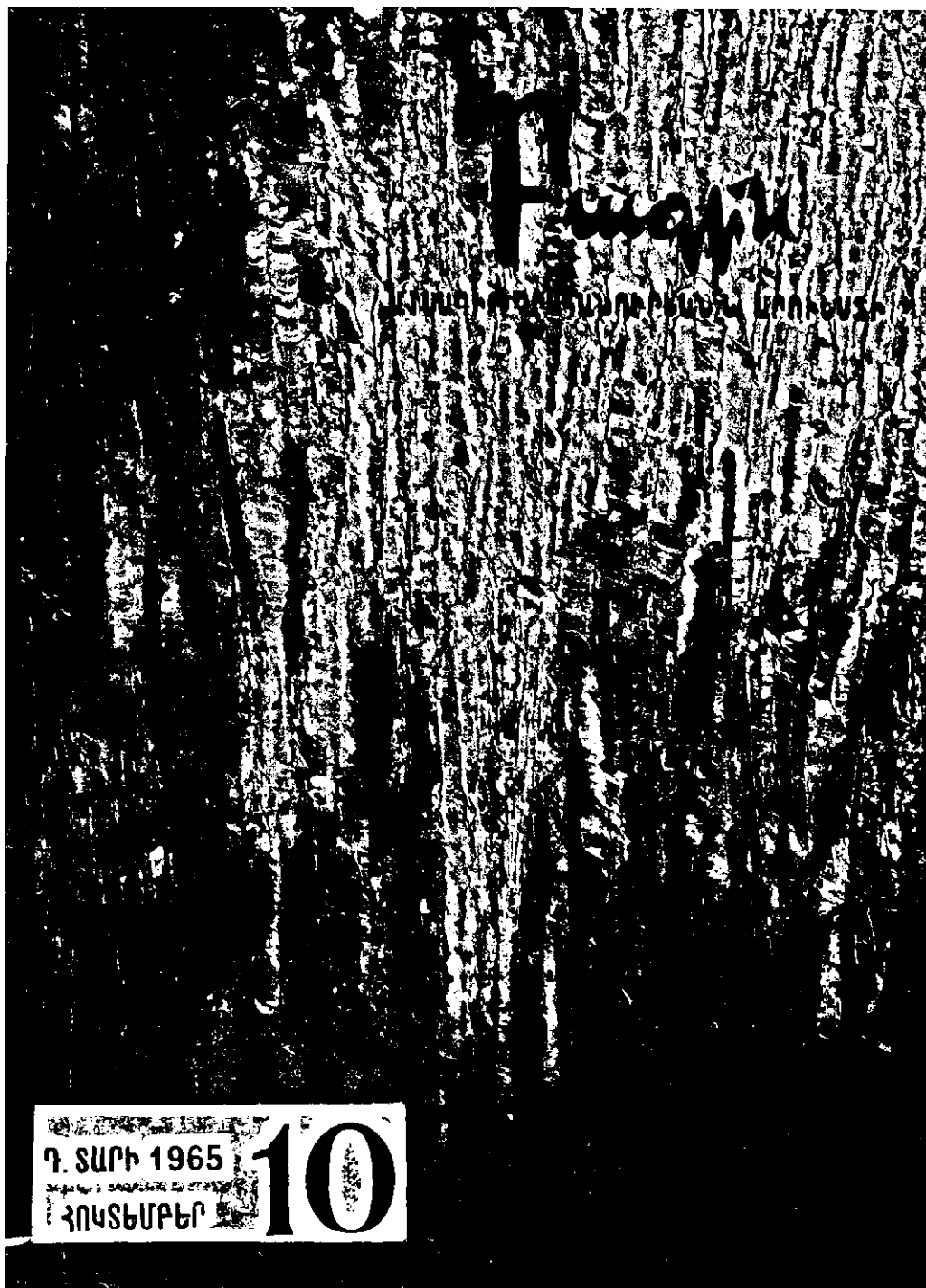

Դ. ՏԱՐԻ 1965
ՀՈԿՏԵՄԵՐ 10

باكين
 مجلة شهرية ، ادبية وفنية علمية
 مدير المسؤول
 السيد اوتين كارنيك قزائجيان

PAKINE
 REVUE MENSUELLE
 LITTÉRAIRE & ARTISTIQUE
 Propriétaire
 Dr. A. KAZANDJIAN

ԲԱԿԻՆ
 ԱՄՍԱԳԻՐ
 ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ
 ԵՒ ԱՐԹԻՍՏԻԿ

ՀԱՐԻՋ ԽՐԱԳԻՐ
 Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ
 ԽՐԱԳԻՐՆԵՐ
 ԵՂ. ՊՕՑԱՃԵԱՆ, Պ. ՍՆԱՊԵԱՆ

ԽՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ
 ԱՆԴԱՄՆԵՐ
 Յ. ԳԵՂԱՐԴ
 Տ. ՈՍԿՈՒՆԻ
 Բ. ՓԱՓԱՋԵԱՆ
 Վ. ՇԵԱԿԱՆ

ԽՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՍՑԷ
 ED. BOYADJIAN
 B.P. 1153, BEYROUTH - LEBAN

Հեռագրային թիվ 296898

ԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՈՒՆԻՆ

Ա. ԵՐԿԱԹ
 Կ. ՄԵՀԵԱՆ
 ԱՐՇԻ
 Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ
 ՇԱՀՊԱՆ
 Ն. ՎԻՐԱՊԵԱՆ
 ԵՂ. ՏԱՄՆԱՊԵՏԵԱՆ
 Լ. ՄԿՐՏՉԵԱՆ
 Բ. ՓԱՓԱՋԵԱՆ
 Յ. ԳԵՂԱՐԴ
 Ս. ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆ
 ԵՂ. ՊՕՑԱՃԵԱՆ
 Պ. ՍՆԱՊԵԱՆ

 ՆՇՄԱՐՆԵՐ
 ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԼՈՒՐԵՐ

Բագրու

ԱՅՍԱԳԻՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ Ե ԱՐՈՒԵՍՏԻ

Դ. ՅԱՐԻ, ԲԻԻ 10

ՀՈԿՏՈՄԲԵՐ 1965

ՊԵՏՐՈՒԹ

ԳԵՏ ԽՈՐՀՐԴԱՀՈՍ

Ծնունդէս ի վեր երակներու մէջ ո՛վ գետ արիւնի,
կորեքդառն հեղուկ արեւ,
Ի՞նչ պիտ' ըլլաւ այնուհետեւ,
Նրբ հոգին տակ մարմինս քօշմի:

Ծաղիկներն արդեօք պիտի յաջորդեն
կարմրավառ բոցիկ: մետաղներն արդեօք,
Աստղներն երկնքին՝ որ կըրակներ են,
Երազներն անհուն եւ սրտամարմն...

Ո՛վ գետ արիւնի, որուն շատ անգամ
հառնեցի մոռյլ արցունքն աչկերուս,
Նրբ վիշտն ըրած էր զիս խելակորոյս,
Եւ ազօրքն էր լուս եւ քախմակամ,

Ա՛հ, գիտեմ որ, երբ այլեւս չը հասնի
Կաթիլ մը քեզի սրտիս սափաքին,
Տիեզերքին մէջ պիտի վշրբուի
Դիւրարեկ քիւրեղ մը երազային...

ԱՐՄԷՆ ԵՐԿԱԹ

ԱՆՑԵԱՂ ԱՆՑԵԱՂ...

Անցեա՛լ, անցեա՛լ, գմբաւա՛ծ, նրագաբոյժ,
փոքորկայոյժ ծովի վրայ մումն ես անդեկ.
Արիւնավառ պատանճի մէջ մահատակ քոյր,
Յուսախնդիր, բազկատարած եւ սրտաբեկ:

Անցեա՛լ, աչքերդ արցունքիս մէջ դատարկեցի,
Բիւրաշափրակ ցայգածաղիկ մ'ես մահաբոյժ.
Հրեշտակներէն իսկ վատօրէն մերժուած քոյր,
Ա՛հ, երկարէ՛ պաղատագին ձեռքերդ ինծի...

Անյիշատակ գերեզմանիս բե՛ր ողորձի
Մ'իսացող ջահ մը՝ որուն լոյսը վառեցի
Սրտիդ կրակէն՝ ուր կը սպառի խունկն իմ հոգւոյս.

Զմբոսըւած քոյր մահատակ, ահա՛ վարդեր,
Ուր արցունքիս վնիտ ազն է բիւրեղացե՛ր
Պաշտումին մէջ իմ ծնրադիր խոնջ ռաբիբուս...

ՀԻՆ ՕՐԵՐՈՒ ԿԱԽԱՐԳԱՆՔ

Զրկանքը մեզ մօտեցուցած էր իրարու
Շատ աւելի, քան եթէ կեանքն ըլլար փարթաւ,
Բայց չեմ կրնար յիշել առանց արտասուելու
Նրբանկարոյր օրերը մեր կախարդական:

Գացած էինք փրանսական գիւղ մը, հեռուն.
Ջազացի մը կար հոն, ցոլեմի հունճեր կային,
Մագիքուդ մէջ կայծոռիկներ կը շողային,
Նրբ խռտերուն վրայ տաւածուած կ'ըլլայիր դուն:

Հոգիիս մէջ կ'երգէ անունը գիւղակին
Մ'ացառի տակ գաղտնահոսան ակի մը պէս.
Գինով էի համբոյրներէդ, համբոյրներէս

Դինով էիր, կը սիրէինք կարօտագին
Այնքա՛ն գիրար, որ գրկանքն իսկ այսօր ինծի
Կը քրտի գանձ մը՝ զոր, ափսոս, կորսնցուցի...

ԱՐՄԷՆ ԵՐԿԱՐ

4. ՄԵՆԵԱՆ

«...ՈՐՆ Է ԻՄ ՀԱՅՐԵՆԻՔՍ»

Վերջին դասարանի հայ դրականութեան պահն էր:

Գեղանոյշ կարգաց Ռ. Զարդարեանի «Լճակին Հարսը»-ն իր տպաւորութիւնները, դուրս դրի առեր էր:

Աշակերտութիւններէն ոմանք առարկութիւններ ըրին: Մէկը դիտել տուաւ, թէ անհրաժեշտ չափով ծանրացած չէր հեղինակին լեզուին վրայ:

Յետոյ Արաքսի կարգաց իր տպաւորութիւնները Գ. Զօհրապի «Ժիտին Պարտը»-ն:

Կարծիքներ յայտնուեցան նաեւ այս մասին:

Սիսակեան, ուղելով քիչ մը խորացնել, հարցուց, թէ երկու գրադէտներուն միջեւ ի՞նչ տարբերութիւններ կան:

Հարցումը ծանր թուեցաւ: Բայց, ուսուցչին մէկ քանի բացատրութիւններէն ետք, աշակերտութիւնները խնդրեցին ժամանակ տալ իրենց՝ յառաջիկայ դասերէն մէկունը ընթացքին արտայայտելու համար:

Սիսակեան հաւանեցաւ: Նայեցաւ ժամացոյցին: Պահը կը մօտենար իր լրումին:

— Յառաջիկայ Հիպարքի օրուան համար շարադրութեան նիւթ կ'ունենաք, — ըսաւ, — «Ենթադրեալ եւ Հայրենիք»:

— C'est difficile ! , — լսուեցաւ շշուշ մը ետեւէն:

Սիսակեան բարձրացուց գլուխը՝ ստուգելու համար թէ ո՞վ է այդ «Փրանսուսուհին», ինչպէս կ'որակէր ինք՝ ամէն անգամ, երբ աղջիկներէն մէկը Փրանսուսէն կ'արտայայտուէր:

Եւ շեշտակի նայեցաւ Նուարդին, որ գլուխը հակեց անմիջապէս:

Դասարանը, որ պահ մը հմայուած էր Զարդարեանէն, եւ տպաւորուած՝ Զօհրապէն, յանկարծ լռեր էր:

Սիսակեան, նկատելով նիւթին պատճառած վերապահութիւնը, քիչ մը պարզաբանելու մտօք.

— Անշուշտ, — յարեց, — խօսքը անոնց մասին չէ, որոնք կը ծնին ու կ'ապրին հայրենիքէ մէջ: Այլ՝ անոնց մասին, որոնք կը ծնին արտասահման եւ կ'ապրին հայրենիքէն հեռու:

— Comme nous ! , — լսուեցաւ կրկին՝ այս անգամ միւս անկիւնէն:

Աղանի, օգտուելով ուսուցչին լաւ տրամադրութենէն.

— Ո՞վ է այդ Փրանսուհին, — շշջաց:

Եւ ամէնքը ծիծաղեցան: Ժպտեցաւ նաեւ Սիսակեան:

— Այո՛, ինչպէս դուք, — շարունակեց Սիսակեան, — ծնած էք Ֆրանսա: Կը հասակաւորուիք այստեղ: Անգամ մօտեք Փրանսերէնը աւելի սահուն կերպով կը խօսին, քան՝ հայերէնը: Այսուհանդերձ

Ֆրանսան ձեր ծննդավայրն է՝ իսկ Հայաստանը՝ ձեր հայրենիքը։

— Այո՛, պարո՛ն։

— Արդ, այս երկու միջավայրերումն հանգչե՛լ ի՞նչ տրամադրութիւններ ունիք։ Ի՞նչ ձեռով եւ իրարմէ ի՞նչ տարբերութեամբ կը զգաք մէկն ու միւրը։ Կամ՝ անոնք, առանձին առանձին, ի՞նչ տեղ ունին ձեզմէ ամէն մէկէն ներս։

Աշակերտուհիներէն ոմանք սկսեցին նօթեր առնել։

— Կը խորհիմ, թէ, — վերսկսաւ Սիւսկեան, — նիւթը այլեւս պարզ է։

Դասարանը արձագանգ չուռաւ։

— Ձէք խօսի՛ր, — ձայնեց Սիւսկեան՝ պահ մը լռելէ ետք։

— Կ'արտօնէ՞ք, — յարեց Ջապէլ, որ երկու տարի առաջ Պոլսէն փոխադրուած էր Ֆրանսա, հայերէնի ուղղադրական սխալներէ գրեթէ զերծ էր, եւ նախադասութիւնները ճշգրիտ կազմելու վարժութիւնն ունէր։

— Ոստէ՛, — հրահանեց Սիւսկեան։ Ջապէլ ելաւ ոտքի։ Քիչ մը շփնեցաւ՝ ինչ որ արդիւնքն էր իր երկչոտ խառնուածքին, եւ՝

— Նիւթը, — սկսաւ, — բաւական բարդ է անշուշտ։ Նախընտրելի պիտի չըլլա՛ր, եթէ զայն մեզի տուած ըլլայի՞ք անցեալ տարի։

— Ինչո՞ւ, որովհետեւ անցեալ տարի հայերէն աւելի դժուար կ'արտայայտուէիք։

— Նախ՝ ա՛յդ պատճառով։ Երկրորդ՝ ես կը խօսիմ իմ մասին, որովհետեւ ինծի համար ուրիշ է պարագան։ Մինչեւ այս ամառ հայրենիքը կը ճանչնայի գիրքերէն, դասերէն ու քարտէսէն...

— Ինչպէս ամէնքս, — մէջ ինկաւ շաղկրատ Աղաւնին, որ, անգամ մը, երբ ուսուցիչը «չատախօս» բառին հոմանիշ էր հարցուցեր՝ «գլխադիր Աղաւնի» մայրն էր՝ ակնարկելով իրեն եւ ծիծաղեցրելով ընկերուհիներն ու նոյնիսկ խնոտադէմ Սիւսկեանը։

— Ձեմ գիտեր թէ կրցա՞յ հասկցնել ինչ որ կ'ուզեմ ըսել, — շարունակեց Ջապէլ։

— Անշո՛ւշտ, — վստահեցուց Սիւսկեան, — շարունակէ՛։

— Այո՛, մինչեւ այս ամառ հայրենիքը ինծի համար այնպէս չէր, ինչպէս է Ֆրանսան։ Մենք ծնած ենք այստեղ՝ ինչպէս ըսիք։ Կը մեծնանք Ֆրանսական հողին վրայ։ Կը տեսնենք Ֆրանսան։ Կը ճանչնանք զայն անձնապէս։ Կ'ապրինք անոր մէջ եւ անոր հետ...

— Ծի՛ղդ է, — յարեց ուրիշ մը։

Հաւանութիւնները, անհամարձակ ու մեղմ, կրկնուեցան։

Եւ դասարանը շարժուեցաւ։ Ուսուցիչը աննկատ չթողուց այդ ինքնարուի եւ ընդհանուր համամտութիւնը, Բայց թելադրեց, որ Ջապէլ լրացնէ իր ըսելիքը։

— Ինծի համար, — շարունակեց Ջապէլ, — հիմա ուրիշ բան է Հայրենիքը։

— Ինչո՞ւ, — հետաքրքրուեցաւ Սիւսկեան։

— Ես այս ամառ Հայաստան էի հրաւերուած՝ մասնակցած ըլլալով Հայաստանի մասին գրաւոր մրցումի մը։ Գրածս համեստ բան մըն էր անշուշտ։ Այնքան սովորական, որ չհամարձակեցայ ձեզի ցոյց տալ՝ ուղարկելէ առաջ։

— Այսուհանդերձ գնահատուեր է, — ընդմիջեց Սիւսկեան։

— Գրած էի այն բոլորը, զորս լսած էի ձեզմէ եւ հայ ուսուցչուհիներէն։ Մինչդեռ հիմա ինծի համար նոյն բանը չէ Հայրենիքը։ Այսինքն... — փնտռեց բառերը, — նոր հասկացայ, թէ Հայրենիքը լեռներու, քաղաքներու, լիճերու, գետերու անունները չեն... Բոլորովին ուրիշ բան է, երբ ոտքդ կը զնես հողի մը վրայ եւ կը զգաս թէ՛ ոչ միայն շարժող ու խօսող մարդիկը, այլեւ օդը, ջուրը, հողը, ամէն ինչ հայ են...

Իր ուշադրութիւնը լարեց էր Սիւսկեան։

Լուռ ու անշարժ կ'ունկնդրէին նաեւ աշակերտուհիները։

— ...Եւ զեզի այնպէս կը թուի թէ, — շարունակեց Ջապէլ, — ինչ որ կարդացած եւ լսած ես հին դարերու գէմքերու մասին, շո՛ւրջդ են, կը խօսին զեզի...

Գառնի, Զուարթնոց, Օշական... Բեզի կը խօսի նաեւ հողը... Գարե՛րը կը խօսին...

Հետզհետէ արագացեր էր շնչառութիւնը: Կ'արտայայտուէր յուզումով մը, որ վարակեր էր դասարանը:

— ...Եւ այդ բոլորը դաւել էաք, ես ծիծաղեցայ դրածիս վրայ... Անցեալ տարի փորձեր էի նկարել Մասիսը: Պարզ ժամանց մըն էր անշուշտ: Թերեւս կուրօտ մը կամ սէր մը: Բայց երբ աչքերովս տեսայ Մասիսը՝ Արարատեան դաշտին մէջ՝ մեծափառ ու վսեմ՝ զիբրեւ փառքի տնհաս ճամբայ, մտաբերեցի Արով-եանի այն խօսքը, զոր զուգ յիշեր էիք, երբ կը խօսէիք իր մասին, — ՎՄասիսը իր մատովը ցոյց է տալիս, թէ ես որի՛ վաւակ եմք...

Լուսն: Աչքերը տամկացեր էին: Իսկ դասարանը արձանացած էր: Ազդուեր էր նաեւ Սիւսակեան:

Եւ այդ խոր լուսնեան մէջ, Զապէլ, թեւերը տարածած.

— Ահա ա՛յս է Հայրենիքը, — յարեց, — ան ուրի՛շ բան է... Գիրքերէն, դասերէն, քարտէսէն դոց սորվելածը չէ՞...

— Իսկ տտիկա պատճառ մըն է, որ դուռն զայն այժմ նկարագրես աւելի՛ լաւ, — դիտել տուաւ Սիւսակեան:

— Պիտի գրեմ, այո՛, բայց նոր կ'անդ-րադառնամ, թէ հիմա գրելը աւելի՛ դժ-ուար է:

— Զէ՞ որ այժմ կ'ապրին զայն քու մէջ:

— Ժի՛շդ է, սակայն Հայաստան չմեկ-նած կարելի էր ըսել պարզ ու սովորա-կան բառերով: Այսինքն՝ տալ ինչ որ ներշնչած էք մեզի: Իսկ հիմա ես ինծի՛ հետ բերած եմ Հայրենիքը եւ զայն պէտք է ցոյց տամ այնպէս ինչպէս որ է... Առաջ գիտէի Հայրենիքը. բայց անիկա կը նմանէր դիցանոյին տունը ընկելուն եւ հարազատ բայց հեռակայ մարդը միայն լուսանկարով ճանչնալուն...

— Ժի՛շդ է, — լսուեցաւ ձայն մը:

— Այժմ կը զգամ Հայրենիքը, կ'ապ-րիմ զայն... Ո՛ր, հիմա աւելի՛ դժուար է բառեր գտնել՝ ըսելու համար, թէ ի՞նչ

կը զգամ եւ ի՞նչպէս կը զգամ զայն...

Լուսն: Եւ արտօնութիւն խնդրեց նոր-տեւում: Ընկերուհիները իրենց ակնարկ-ները ուղղեր էին իրեն: Ո՛ր ոք կը հա-մարձակէր բառ արտասանել:

Նոյն պահուն, բայց պատուհանէն ներս օսհեցաւ ծիծեռնակ մը: Նայուածք-ները ուղղուեցան անոր: Ելրտեցաւ դա-սարանը: Միծեռնակը քանի մը անգամ շրջանն ըրաւ առատաղին: Փորձեց կանգ առնել անկիւն մը, բայց խրտչելով թեւի թեթեւ շարժումէ մը, թռաւ դուրս:

— Իր բոյնը մեր կտուրին տակ է, պարոն, — ձայնեց Սիրանոյշ, — անգեալ տարի հիւսեց... շուտով կը մեկնի:

— Բայց կրկին կը վերադառնայ, — լրացուց Սիւսակեան:

— Իր ծննդավայրը, — յարեց Արաք-սի:

— Իր հայրենի՛քը, — լսուեցաւ ուրիշ ձայն մը:

— Իսկ մե՞նք, — ձայնեց Արփի, որ լուռ մտորումներու աղջիկն էր:

— «...Անդ չի՛րի քո բոյնը հայրենի կտուրին տակ», — մրմոսց Աղայնի:

— Ե՛րբ... — Արփին էր կրկին:

Եւ հարցումը դամի մը նման մըխ-ուեցաւ Սիւսակեանի զանկէն ներս: Ո՛ր կրնայ ճշգրիտ պատասխան մը տալ այդ անողոք հարցումին: Գայիք սերունդնե՞րը... Պիտի կարենայի՞ն պատասխա-նել...

Սիւսակեանի դէմքը մոայլեր էր: Պահ մը ակնարկը ուղղեց բալի ծառերուն, ուրոնց տերեւները կը սրսփայլին հովին մեղմ հայանքէն: Մանր խոհեր կը ճնշէին իր զանկը: Դարձուց դէմքը եւ նկատեց, թէ աշակերտուհիներէն ներս փոխուած էր բան մը, զոր նոր կը նկատէր եւ ուրու մասին, սակայն, յաճախ խորհած էր՝ ամէն անգամ, երբ անդարդարձած էր Հայաստանէն դուրս աճող մեր նոր սերունդի մասին:

Եւ, դառնալով Զապէլին.

— Կը հասկնամ քեզ, — ըսաւ՝ մեղ-մելով ձայնը եւ հատիկ հատիկ արտա-սանելով բառերը, — կը հասկնամ նաեւ ձեզ, — խօսքը ուղղեց միւսներուն:

եւ, իր վրայ ինկող արեւէն հեռացնելով գլուխը:

— Նիւթը, — շարունակեց, — ձեզի չի պարտադրեր զրեւ միայն այնպիսի բաներ, որոնք կը խորհիք թէ հաճելի կըրնան ըլլալ ինծի: Ամէն մէկդ կը զրէք ա՛յն՝ ինչ որ կայ ձեր մէջ: Եւ ա՛յնպէս՝ ինչպէս որ կայ: Գրեցէք պարզ, յստակ, եւ եղէք անկեղծ:

Եւ որովհետեւ նոյն պահուն զանգրտունի, Սիսակեան հաւաքեց թուղթերը, առաւ Գեղանոյն եւ Արաքսիին գրութիւնները՝ սրբադրելու համար, զրաւ կաշիէ պայտասակին մէջ եւ ելաւ ոտքի: Ոտքի էին նաեւ աշակերտուհիները: Հազիւ իջեր էր ամպիոնէն.

— Իսկ ե՞ս, — լսուեցաւ ձայն մը ետեւէն:

Ամէնքը դարձան ետեւ: Սիսակեան եւս ակնարկը ուղղեց այն կողմը, ուրկէ եկեր էր ձայնը:

Յասմիկն էր:

— Դո՛ւն եւս ընկերուհիներուդ պէս, — պատասխանեց Սիսակեան՝ իրեն ուղղւած այդ հարցումէն զարմացած:

Յասմիկ դասարանին ամէնէն պարտաճանաչներէն էր: Միշտ ուշադիր: Պատասխանատուութեան զգացումի տէր: Եւ յափազանց զգայուն:

Եւ որովհետեւ կը լռէր.

— Չհասկցայ, թէ ինչո՛ւ դուն քեզ զանազանեցիր ընկերուհիներէդ, — աւելցուց Սիսակեան:

Յասմիկ քանի մը քայլ մօտեցաւ եւ, հեղ ու վարանոտ.

— Կ'ուզեմ ձեզի առանձին ըսել, — յարեց՝ հազիւ լսելի ձայնով մը:

Աշակերտուհիները արտօնուեցան ըզրօսանքի իջնելու:

Առանձնութիւնը, սակայն, աւելի ճշնեց դեռատի աղջկան վրայ: Ծրթները սեղմած՝ կը մնար անշարժ:

— Կը սպասեմ որ խօսիս, — ըսաւ Սիսակեան ժպտուն՝ փարատելու համար Յասմիկի վարանումը, — ինչո՞ւ կը խորհիս, թէ դուն տարբեր ես ընկերուհիներէդ:

Յասմիկ բարձրացուց գլուխը, երկու

ձեռքերուն մատները օղակեց իրարու, շունչ մը առաւ՝ ներսը ճնշող բան մը վանելու համար, եւ ձայնով մը, որ կը թրթռար.

— Պարո՛ն, — ըսաւ, — իմ պարագաս բոլորովին ուրիշ է:

— Ինչո՞ւ:

— Հայրս հայ է, իսկ մայրս՝ Փրանսուհի: Այժմ կ'ապրիմ մօրս հետ, որովհետեւ հայրս հեռացած է տունէն: Ես հայերէնը սորված իմ հօրս մօրմէն, որ մեռաւ: Հօրս հեռանալէն առաջ:

Լռեց: Ուշադիր կ'ունկնդրէր Սիսակեան:

— Մայրս զիս այս վարժարանը դրած է, — վերսկսաւ, — ոչ թէ որովհետեւ հայ վարժարան է, այլ անոր համար որ այս դպրոցին մթնոլորտը աւելի նախընտրելի կը գտնէ աղջկան մը գաստիարակութեանը համար:

— Ծի՛ղէ է:

— Անցեալ տարի, կը յիշե՞ք, երբ նոր սկսեք էիք մեր դասարանին եւս հայերէն լեզու աւանդել, փոխեցիք անունս եւ Յասմիկ կոչեցիք զիս: Իսկ իմ մկրտուած թեան անունս Ժազլին է: Նոյն գիշերը հողեկան ծանր տազնապ մը ունեցայ: Ի՞նչ էի ես՝ Փրանսուհի՞, թէ հայուհի...

Եւ որո՞ւն կը պատկանէի՞ մօ՛րս, թէ հօրս...: Մինչեւ այդ օրը ես չէի անդրադարձած ասոր: Դպրոցին մթնոլորտը անշուշտ զիս կը մղէ դէպի «Յասմիկը»: Բայց երբ տուն կ'երթամ, կ'ըլլամ նո՛յն Ժազլինը...

— Մի՞թէ այդքան խոր է ազդեր վերադ այդ փոփոխումը: Անիկա քեզի համար պարտադրութիւն մը չէր եւ չէ՞:

— Գիտե՛մ, պարո՛ն: Ձեմ դժգոհած եւ չեմ դժգոհիր: Մանաւանդ որ ձեզի հանդէպ ունեցած յարգանքս...

— Թո՛ղ այդ կէտը:

— Դիչ առաջ ունեցայ նո՛յն հոգեկան տազնապը, երբ դուք շարադրութեան նիւթը տուիք: Հասկցայ, թէ ի՛նչ ըսել կ'ուզէք: Եւ դուք շատ լաւ կը հասկնաք, թէ ի՛նչ ըսել կ'ուզեմ:

— Անշուշտ:

— Ես ծնած եմ այստեղ: Իմ ծննդա-

վայրն Ծրանսան է: Հիմա մանաւանդ, երբ մեծ մայրն ու հայրն չկան, ես կ'ապրիմ ամբողջովին Փրանսական տան մէջ: Այդ տանը աղջիկն եմ: Կը պատկանիմ անոր: Իսկ հայրենի՞քը... Այս հարցումը յանախ տուած եմ ես ինծի, երբ դուք կամ հայ ուսուցչուհիներ խօսած էք Հայաստանի մասին, երբ ընկերուհիներս խանդավառուած են Հայաստանով, երբ մանաւանդ ինծի ըրած են ակնարկութիւններ՝ իմ ակամայ վերապահութեանս մասին:

Ձայնը հետզհետէ մեղմացեր էր: Բառերը կու գային դժուարաւ: Այտեալուն մէկանները կը դողային: Պահ մը լըռեց: Կը ջանար ծածկել իր խորովքը: Իաց պատուհանէն փչող մեղմ հովը շուրջ իր շէկ մազերուն խորտակները: Ձեռքովը շտկեց դանոնք: Նայեցաւ դուրս: Եւ իր ծաւի բերքէն ներս ցոյցաց երկունքի կապոյտը՝ արտասուքի յամեցող շիթերու ընդմէջէն...:

Յանկարծ դարձաւ, աչքերը ծածկելու մտօք հակեց զլուխը, եւ՝
— Հայրենիք... — վերականգնեց, — ես ո՞ր հայրենիքին կը պատկանիմ, որպէսզի գիտնամ, թէ ո՞րն է իմ հայրենիք...: Ես դժբախտ աղջիկ մըն եմ, պարոն:

Եւ, փղձկուն, զարձաւ պատին:

Սխալեան զգաց, թէ բան մը փոխուած էր նաեւ իրմէ ներս...
Իրեն համար նորութիւն մը չէր Յասմիկի պարագան: Գիտէր թէ զի չէ նրման աղջիկներու եւ տղոց թիւը, որ հետըզհետէ կ'աճի: Յիշեց թէ անցեալ տարի, մանչերու վարժարանին վերջնիւթեր դասարանէն աղայ մը ըսեր էր, — «Ես ծնած եմ Ծրանսա, հետեւաբար Փրանսացի եմ»:

Սխալեան, կանչելով զայն իր քով, հանդարտ ու մեղմ, պատասխաններ էր — «Սերորեան, մի՛ մոռնար, որ դուն ծընած ես Սերորեանին տանը մէջ: Մտածէ՛ եւ կը հասկնաս, թէ ի՞նչ ըսել կ'ուզեմ»:

Ամիսներ՝ ետք, նոյն տղան, դասի

վերջաւորութեան, մօտենալով իրեն, «ձեր այդ բառը հոգեփոխեց զիս, պարոն», ըսեր էր:

Այժմ Յասմիկը ահա՛...

Տ

— Անարմատներ կ'երեւիք... Անարմատութիւն մը պատահեցաւ դասի պահուն, — հետաքրքրուեցաւ տեսչուհին, երբ Սխալեան ուսուցչարան մտաւ:

Սխալեան նստեցաւ սեղանին կից աթոռին վրայ, վառեց գլանիկ մը եւ՝

— Նոր ոչի՞նչ, — պատասխանեց, — հինցող ու խորացող ցաւ մը, որ յանկարծ զգացուց ինքզինք:

— Այո՞նքն...

— Շարագրութեան նիւթ մը տուի եւ փոխադարձաբար ստացայ խոկումի մը՝ զող նիւթ մը...: Յասմիկը...

— Անոր ընտանեկան պարագան...

— Ընտանեկան, թէ ազգային ցաւ մը, որ կը ծաւալի ու կը խորանայ: Յասմիկը մէկ ու բացառի՞կ է, թէ շա՞տ կան «Յասմիկներ»...: Ընդհանրացող բարդ դոյթ մը, որ, մանաւորապէս մեր երկու մեծ պաղուծներուն մէջ, ողբերգութեան մը կը վերածուի: Երբ ողբերգութեան մէկ երեսը կը բնորոշուի ժաղիւն-Յասմիկով եւ իրեն նմաններով՝ միւսը՝ իր ընկերուհիներով...

Եւ, պահ մը լռելէ ետք.

— Ամբողջական Հայրենիք եւ ամբողջական Հայութիւն, — շարունակեց, — մեր ժողովուրդի գոյատեւման հիմնական աղբակներէն մէկը, որուն իրականացումը մեզմէ կախում չունի: Հայրենիքի պայմաններուն պատճառած աղէտն է այդ: Իայց նաեւ ամբողջական Հայ... ամբողջական Հայութիւն՝ ամէ՛ն մէկ Հայուն մէջ...: Մինչդեռ Հայերէ ներս օրի կը նուաղի Հայութիւնը... Իսկ աստիկա Հայրենիքէն դուրս մեր ապրած աղէտն է...

Ելաւ ոտքի: Գլանիկը մարեց մոխրամանին մէջ եւ, ծանրախոհ, մեկնեցաւ:

Կ. Մ.

Բ Ո Ղ Ո Ք

Կա՛րս, քո դիմաց կանգնած հիմա
Հին դարերն են պրպտում ես,
Քա անառիկ բերդը հսկայ
Ալֆիա առջեւ ժպտում կարծես:

Պատմել են ինձ ճամբարդներդ
Քա անցեալին հրաշափառ,
Ու երկնափեր բարձունքներից,
Աղբիւքներից ջինջ ու կայտառ...

Պատմել են ինձ ջերմ, կենսունակ
Հայդուկներիդ ամձնագոհման,
Նուիրում ու հաւատաւոր
Պայքարներից ազգապաշտպան...

Պատմել են ինձ հարսներից քո՝
Մագերն տուած ամէն հովիւ. —
Ձէմէ են բռնել ամուսնու հետ
Հերոսաշունչ ու կորովի:

Որքա՛ն թուր է շողողացել
Պարիսպներիդ կռու ծերպերում,
Որքա՛ն վրէժ է թնդացել
Հայդուկներիդ հո՛ւր սքտերում...

Արդ՝ բեւաբեկ դու մի մաւորդ,
Պոտոր ջրին մաւդ տուած,
Գալիք օքուայ աստղն ես փնտռում
Յայտերի մէջ դեռ հմայում...

Նորէն կարծես մթազնում է
Երկինքը քո ամպակուտակ,
Ա՛յն երկինքը, որ դարերի
Հեքիաթ ունի իր ամպի տակ:

Արդարութեան ճարիտային
Շերտիմներ են մետում մէջտեղ,
Կրկին ելած խռովելու
Արեան ձայնը հայի անմեղ:

Հոգիս կանգնած այդ պայքարի
Ամբիռնում անիծակուտ,
Հնշում է յար բողբաջումն,
Վերջին խօսքով կայծակնաթուր. —

Ելէ՛ք, եկէ՛ք մանուկ ու ծեր,
Եկէ՛ք, որդի՛ք մեր քաղաքում,
Օրհնէ՛ք թուրը իրաւամբի,
Կանգնէ՛ք կրկին ամբաքազուկ...

Իսկ դո՛ւ, Կա՛րս իմ, պապերիս հեղ,
Դու անսահման ծո՛ւլ դաւերի, —
Որքան դաւեր քան ու անցնեն,
Մնա՛ս վկան մեր դարերի...

ԱՐՇԻ

Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ

ՍԱՐԵՐՈՒ ԱՍԼԱՆԸ

Ե.

«ՍԱՍՈՒՆ ԵԼԱԻ ԱՊՍԱՄԲԵՅ»

Սասնոյ բարձրաւանդակէն պայթող հրացանի ձայները խորունկ արձագանգներ կը զալարէին Հայոց աշխարհի մութ անկիւններուն մէջ:

Ու երգը, բերնէ բերան, ազատութեան ղողանջը կը բերէր յուսալքուած սրտերուն:

«Ձայն մը հնչեց էրգրումի Հայոց լեռներէն»... Կ'երգէին ու Հայ մարդը կը հաւատար, թէ իր բաժն ալ բուսական է թշնամին շան ստտակ ընելու:

Տալարիկի գոյամարտը թունդ հանած էր հոգիները: Ու «Տալարիկի գաւազնիս հմ քաջ» ռազմերգը անյուշի զանգի մը նման կը հնչէր շրջանէ շրջան, քաջութեան ոգին պողպատելու:

Սարհատ, քանի մը գինակիցներու հետ, Հրայրի քով իջած էր ու ճարճատուն կրակին յառած՝ մօտալուտ դարձնան մասին կը մտածէր:

— Պարոն Հրայր, Մարգար վարժապետը կախաղան բարձրացուցին, — ըսաւ Սարհատ, — Արարծն կուրծի մէջ ինկաւ ու չգիտցանք, թէ ինչ ըսաւ վերջին պահուն, Բայց Մարգարը կախաղանի բարձունքէն Ազատութիւն ու Արդարութիւն գոչեց եւ անվախ՝ մահուան պարանը անցուց վզին: Թուրքերը այդ անվեհեր կեցուածքէն ազդուած՝ տուններու մէջ փափսուքով իրարու կը խօսին, թէ կախուղը Սուրբ մըն էր...

Հրայր մտածումներէն սթափած.

— Ազատութեան խանդէն ու հաւատքէն բռնուած ժողովուրդի ընտրեալներու բերանով ազատութեան վճիռն է, որ կը լսենք կախաղաններու բարձունքէն. ստրկութեան չղթան խորտակելու վճռական կամքն է, որ երգերով կ'արձագանդէ լեռ ու դաշտ, գաւառէ գաւառ, տուններուն եւ իւրընդիմներուն մէջ: Վաղը աւելի հզօր, աւելի արիննալի պիտի ըլլայ մեր ազատամարտը, — եզրակացուց Հրայր:

Սարհատ Հրայրի մտքերուն ձայնակցեցաւ.

— Յեղափոխական երիտասարդութիւնը դժոգութեան սեղանին դրած է իր կեանքը ու նահանջ չունի այս անհաւատար կուրծն: Պարոն Հրայր, դարունը մօտ է, ինչ յոյսեր կան, օգնական ուժերը պիտի հասնին մեր կուրծին:

— Սարհատ, այդ յոյսերու ճամբան կը դիտեմ եւ լուրերու կը սպասեմ. կը վախճամ, թէ այս անգամ ալ միեակ պիտի մնանք...

խոկումի ու մտահոգութեան օրեր էին:

»

Սասուն զոյամարտի կը պատրաստուէր:

Զինհալէր հագիւ սկսած էր: Սասնոյ իշխանները ժողովի նստած էին: Հրայր անոնց հաղորդած էր զուրոյի աշխարհէն հասած լուրերը: Յուսատու որեւէ նամակ չէր ստացած Մուրատէն:

Իշխան Պետոն խօսքը բացաւ.

— Հրայրին մարդ ճամբենք, ու խնդրենք, որ Կովկաս անցնի: Ուրիշ ունի եւ կրակոտ խօսք: Քարերը կրնայ շարժել, թերեւս օգնութիւն մը հասցնէ մեղի: Երեք տարիներէ ի վեր մեր աչքերը ջուր կտրեցան, բայց գինուած մարդ մը շերեւցաւ այս լեռներուն վրայ:

— Իշխան Պետո՛, իշխաննե՛ր, զուրոյի աշխարհին վրայ յոյս մի զնէք, — ըսաւ իշխան Գրգօն: — Եթէ կ'ուզէք՝ թող Հրայրը երթայ, աշխարհը ման պայ եւ մեր զանգը հնչեցնէ, բայց մենք մեր վառօդին եւ կապարին նայինք, զարուճը մօտ է ու կռիւը անխուսափելի:

Իշխանները դիտէին Հրայրի մտահոգութիւնները: Սուբհանդակ զըրկեցին Ղըզլաղաւ եւ խնդրեցին, որ մեկնի Կովկաս:

Հրայր ազատագրական շարժումը համահայկական ծաւալով կ'ըմբռնէր, ու ազատամարտի ելած Սասունը, անոր աչքին՝ հրահրող օճախ մըն էր միայն: Այս պայմաններուն մէջ անհրաժեշտ նկատեց ամբողջ Հայաստանի զարկերակը շարժել ու ճամբայ ելաւ դէպի Սնուս, Կովկաս անցնելու համար:

Հոն, Սնուսի շրջանին մէջ, խորհրդակցութիւններ ունեցաւ քանի մը նուիրակներու հետ, սուբհանդակներ ճարեց սահմանը անցնելու համար, երբ անակնկալօրէն Մուրատ Սնուս կը վերադառնար, չորս ընկերներով եւ քանի մը զէնքերով: Ի՞նչ յոյսեր կապուած էին անոր վերադարձին, եւ ի՞նչ արդիւնքով ան կը վերադառնար դէպի արեւմտեակ բարձրաւանդակը:

Հրայրի եւ Մուրատի հանդիպումը յուզումնալի եղաւ, բայց Հրայր վանեց իրմէ յուսալքումը եւ վճռեց մեկնիլ Կովկաս.

— Պարոն Մուրատ, դուն զնա՛ Սասուն, եւ յոյս ներշնչէ կռուի պատրաստ մեր լեռնականներուն, ես ալ գլխիս կը զարնեմ Կովկասի դռներուն:

— Շատ յոյս չունիմ, Հրայր, յեղափոխական մարմինները իրարու դէմ կը մրցին եւ երկրի պահանջի ծանրութիւնը չեն զգար:

— Մէկը մեզմէ Կովկաս պէտք է գտնուի զանոնք ցնցելու համար, — ըսաւ Հրայր, — զոնէ հեռաւոր Հայտութենէն յոյսի նշոյլ մը կը մնայ ճակատամարտի թատերաբեմ իջած լեռնական ժողովուրդի հոգիին մէջ: Սասնոյ իշխանները համերաշխած են եւ Տալուրիկի յաղթական կռիւը անձնավրէտաւ դարձուցած է զանոնք:

Մուրատ բռնեց Սասնոյ բարձունքի ճամբան, իսկ Հրայր ուղղուեցաւ դէպի Կարս եւ Թիֆլիս:

Մահը արհամարհողներուն համար անկարելի բան չկար:

»

Անտրքի վարի փէշերը կազմող ժայռերուն տակ նստած էին Սարհատ, Աղամ, Կեալչօ Մանուկ եւ քանի մը գինուած երիտասարդներ, որոնք Սասուն բարձրացած էին Հրայրի մեկնումէն անմիջապէս ետք: Ու անոնք Տիգրիսի ափերէն վրայ սառ կապած ջրվէժը կը դիտէին, որ ձիւնհալքին սկզբած էր մաշիլ ու ջուրերը թափ էին տաւած եւ ձորը երաժշտութեամբ կը լեցնէին:

– Տղա՛ք, իշխան Գրգօն լուր ստացած է, որ Մուրատ շուտով կը հասնի Սասուն։ Հրայրին հանդիպած է Խնուս ու Հիմա Առաքելոց վանքն է։

– Զիւները թէեւ հալիլ սկսած են, բայց լեռները կը մնան ձիւնապատ, ու Առաքելոց վանքէն Մովսէսի որդի Սարգիսը համար բաւական մը պիտի սպասենք, – ըսաւ Աղամ ու աւելցուց։

– Մարհատ, մեր խումբով իջնենք Առաքելոց վանք, Մուրատը առաջնորդելու համար Շատախ կամ Տալուրիկ։

Թռուցիկ այս խումբը, որ աւելի շատ ժայռերուն կ'ապաւինէր քան բնակավայրերուն, անմիջապէս ճամբայ ելաւ դէպի Շէնիկ, որ իր շրջապատով ազատած էր ձիւնի սաւանէն ու տեղ տեղ մարգագետինները կանաչ գորգ փռած էին։

Սարհատ իշխան Գրգոյի տեղեկացուց իրենց որոշումը, ու անոնք իշխանին ճաշը վայելիչէ ետք, ճամբայ ելան դէպի Միրին-կատար։

– Սարհատ, առանց տնտնալու Մուրատը առէք եւ լեռ բարձրացէք, մենք դեռ ամիս մը ունինք, որպէսզի ճանապարհները լրիւ բացուին։ Մենք մեր ուժերը պէտք է ամփոփենք ու պատրաստ ըլլանք առաջին հարուածին՝ հարուածով պատասխանելու։

Զինապատ այս աշխարհին ընտել երիտասարդները, քարայծի ճկունութեամբ, ժայռոտ լեռան ճամբան բռնեցին։

Գարնան տաք ճաւաղայթներէն հողը տաքցած էր ու մարգագետիններէն գոլորշի կը բարձրանար։

Լեռնալանջերէն եւ լեռնադաղաթներէն ձիւնապատ լեռնաշխարհը կը պսպղար։ Աղատութեան հրդեհէ բռնուած ժողովուրդը զարուհի կը դիմաւորէր հեւքով ու կը պատրաստուէր մէկ օրէն միւսը, բանտէն ազատուածներու նման, բռնելու լեռն ու ձորը, ազատ շունչ մը քաշելու համար։

Սարհատ ու Աղամ Միրին-կատարի արեւելեան լանջերէն վար կ'իջնէին դէպի Առաքելոց վանք։

Մլոյ Դաշտը, մշուշոտ ծովու մը պէս, տարածուած էր իրենց առջեւ։ Հարիւրաւոր դիւղերէն ծուխի քուլաներ երբեմն կը նշմարուէին։ Դաշտը զարնանային գոլորշիի մէջ էր ու տեղ տեղ արտերու հերկերը փռուած էին, եւ սակայն Դաշտէն վեր, Սասնոյ լեռները պսպղուն թաղով վերէն լոյս կը սփռէին այդ անիրական ծովուն վրայ։

Սարհատ եւ Աղամ վերջիշումի անհուն հրճուանքով քարէ քար կ'անցնէին ու արդէն մօտեցած էին վանքի պարիսպին։

– Աղամ, այնքան ուրախութեամբ այս վանքը կը մտնեմ, որ կարծես կ'այցելեմ մեր Հինաուրց օճախը, որմէ անվերադարձ բաժնուեցայ։

– Ինծի համար ալ մեր տունն է այս սրբատեղին, հոս մեծցանք, հոս կարդացինք ու հոս երազեցինք մեր լեռները ու Հիմա կարօտով կը դառնանք լեռներէն, սրբազան տաճարի զանգակներուն ղօղանջը լսելու։

Սարհատ, որ երբեք չէր հարցուցած երիտասարդ Գալէին, թէ ինչու համար իրենց հետ կը թափառէր, երբ Սպաղանքը այնքան մօտիկ էր իրենց ապաստանած լեռներուն ու ժայռերուն, խօսքը անոր ուղղեց։

– Գալէ՛, ես ու Աղամ մեր տուներէն հեռու ենք ու քաջանձաւները մեզի տուն դարձուցինք, դուն ինչո՞ւ համար Սպաղանք չես դառնար, երբ մենք այդ դիւղին մօտիկ ժայռերուն կ'ապաստանինք։

— Սիրտս կոտրած է, Սարգս'ա, ժայռերու հետ աւելի մտերիմ եմ, քան իմ հայրենի տան...:

Գալէն լրակեսցէ երիտասարդ մըն էր, գեղեցիկ ու քաջ, հաստատուն կազմով, կազմի ծառի պէս: Կոխներու մէջ անվերջ էր ու պաղարիւն, շատ յոճախ մտիկ կ'ընէր ընկերներուն խօսակցութիւնը ու կը մտածէր, միացնելով իր ծխամորճը:

Գալէն պատասխանը աւելի սթափեցուց Սարգստը, որ խոնարհեցաւ այս երիտասարդի հոգիին վրայ:

— Գալէ', ճիշդ ըսէ, ձեր անկեցիկներէն վշտացած ես: Իշխան Մակարը, որ քու ազգականն է, անցած տարուայ կոխներուն, քու անունով երդում կ'ընէր: Մենք քարերու դրացնութեան մէջ եղբայրներ ենք, ըսէ', ի՞նչ ուսիս:

Աղամ եւ միւս ընկերները առաջ անցած՝ կը մօտենային վանքին: Սարգստ եւ Գալէն մինակ կը շարունակէին ճանապարհը, առանց աճապարանքի: Գալէն իր մտմտութէն արթնցած՝ նայեցաւ Սարգստի դէմքին, որ հարցական իր կողմը դարձած էր, ընկերական գորովով:

— Սարգս'ա, խոստովանեմք ըլլայ, երբ առաջին տարին դուն եւ Աղամ Հրայրի եւ Տաճատեանի հետ կը շրջէիք մեր լեռները, իմ հոգիս գիւղէն բաժնուեցաւ ու ձեռքի կապուեցաւ: Ազատութեան կռիւը սկսած է ու մենք բոլորս մատաղ դառնալու ցանկութիւնը ունինք:

Գալէն լռեց: Գլուխը կախ՝ Սարգստի կողքին կը քալէր ու կարծես, թէ ոտքերը հողին մէջ կը խրէին: Սարգստ կը սպասէր, որ Գալէն շարունակէ խօսքը: Կը դգար թէ քարի պէս բան մը ծանրացած է այդ երիտասարդի հոգիին վրայ:

— Սարգս'ա... Ու պահ մը լռեց:

Առանց գլուխը վեր առնելու անզնդային ձայնով մը ըսաւ:

— Ի՛հ, ի՛նչ ըսեմ, նշանած մը ունէի առանց նշանուելու, առանց խօսքի, պատանի օրերու կապ մը, ու ահա, անցած տարի այդ աղջիկը ամուսնացուցին ու ինծի համար մեր գիւղը դատարկ քարայր մը դարձաւ: Ես ալ այս հրացանին հետ նշանուեցայ ու ալ անկէ պիտի չբաժնուիմ:

Սուսամի երազային դէմքը Սարգստի մտածումներուն ու խոհումներուն պլլուեցաւ ու աւելի սրտակից դգաց ինքզինք կողքէն քալող Գալէին:

Սարգստ զգաց Գալէն խորունկ վիշտը, ճիշդ իր վշտին պէս, խորունկ ու անխոստովանելի:

Անոնք իրենց քայլերը թեթեւացին, միացան միւս ընկերներուն ու գինավաճառ ֆետայիներու առաջին խումբը մտաւ վանք:

Վանահայրը օրհնեց իր հին աշակերտները, որոնք այդ պահուն ազատութեան յոյսը կը մարմնաւորէին:

Մուրառ դրկախառնուեցաւ անձնուրաց այս երիտասարդներուն հետ, որոնք մահը արհամարհելով՝ լեռները ինկած էին, ազատութեան դանդը հնչեցնելու իրենց հրացաններու որոտով:

Քիչ մը հարցաւորւաւ, քիչ մը յիշատակներու վերարծարծում, ու Արարի խիղախ դէմքը կ'ուրուադծուէր մթնոլորտին մէջ: Ապա վանքի մատուցած ճաշը: Անոնք հանդիսատէսի ընէին այդ գիշեր, արշալոյսին Մովսէսարի ճամբան բռնելու համար:

Ճ

Արեւը թափ կապած էր Մովսեսի եւ Միրին-Կատարի գագաթներուն, երբ ութը զինավառ նոր մարդիկ, աղատութեան հրդեհով բոցավառ, Միրին-Կատարէն կ'անցնէին դէպի Շատախ:

Անոնց մուտքը Սեմալ եւ Շէնիկ խանդավառութիւն եւ յոյս կը բերէր այս ժողովուրդին, որ պատերազմի մէջ էր շրջապատին հետ: Մուրատի ներկայութիւնը հեռաւոր Կովկասի Հայութեան օգնութեան վկայութիւն մը կը նկատէին ու առանց զինական ուժ մը տեսնելու, օգնութեան հասնող բանակի մը ապահովութիւնը կը զգային:

Պանդախա էր Սառու: Իշխանապետութեան անձնավստահութիւնը, դարերէ ի վեր, կը մնար այս ժայռերուն ապաստանած փոքրաթիւ ժողովուրդին մէջ, ու Մուրատի վերադարձը համայն Հայութեան համակրանքը եւ օժանդակութիւնը կը բերէր իրենց:

Իշխաններէն ռմանք, անշուշտ աւելի իրատես, հիստորիկութիւն մը կ'ունենային, երբ կը տեսնէին ձեռնոճայն վերադարձած Մուրատը: Բայց յոյս մը կը կապէին Հրայրի առաջնութեան հետ ու խանդավառութիւնը կը պահէին պատերազմիկի զգայնութեամբ:

Մուրատ շրջապատուած էր Շէնիկի իշխաններով, ու զինուած երկտասարդները խուրձ կապած էին սրահի եւ դռներուն մէջ: Բոլորի հետաքրքրութիւնը կ'երթար նոր հասած հիւրին, ու անոր ամէն մէկ խօսքը, հեռաւոր Հայութեան սրտի բարխաւմը կը բերէր իրենց:

— Բարո՛ւ վերադարձար մեր աշխարհը, պարո՛ն Մուրատ: Դատարկ ձեռքով կու գաս մեր լեռները, բայց զու ներկայութիւնը կը խոնդապտէ այս երիտասարդները ու կը քաջալերէ դանոնք, — ըսաւ իշխան Գրգօն:

— Հայութիւնը խանդավառ է հերոսական Սառուով, — ըսաւ Մուրատ, — ես յոյս ունիմ, որ Հրայրը պիտի կարողանայ օգնութիւն հասցնել մեզի: Ուրախ եմ, որ բոլոր իշխանները համաձայն են ու համերաշխ, ինչ որ աւելի մեծ ուժ մըն է, քան պիտի ըլլար Կովկասէն հասնելիք օգնութիւնը:

Դառնալով զինուած երիտասարդներուն, աւելցուց.

— Ահա՛ մեր բանակը, ձե՛ր բանակը, որ անցած տարի Տալուրիկի ձորերուն մէջ ջախջախեց թշնամին:

— Սառունը հպարտ է իր կորիճներով, պարո՛ն Մուրատ: Անցած տարի Մարհատը, Աղամը, Մանուկը եւ ուրիշ երիտասարդներ հրա՛ջ գործեցին Տալուրիկի բարձունքներուն վրայ, — ըսաւ իշխան Գրգօն:

Մթնշաղկաւ յոյսով լեցուն էր, ու ամէնքը պատրաստ էին վազուան ճակատամարտին մէջ նետուելու:

Սառնոյ իշխաններուն այս համերաշխութիւնը աւելի ամրապնդելու համար, իշխան Գրգօն դարձաւ Մուրատին.

— Վաղը բոլորս միասին երթանք Կալիէկուզան, իշխան Պետոյի մօտ: Լուր տանք Տալուրիկ, որ իշխան Դաւալարը, Համզէն ու միւս իշխանները զան ժողովի, մեր ուժերը համախմբենք ու բոլորս արթուն ըլլանք Սառնոյ սահմաններուն վրայ:

— Բարի է մտածումդ, — ըսաւ Մուրատ, վաղը առաւօտ ճամբայ ելլելու պատրաստ եմ:

— Պարո՛ն Մուրատ, — ձայն բարձրացուց Սարհատ անդիլի տնկիւնէն,

— իշխաններու այդ ժողովին, դուք եւ իշխան Գրգօն կրնաք համոզել իշխան Պետօն, որպէսզի Սեմալ գիւղի վրայ եղած անէծքը վերցուի։ Տամատեանի դէպքին պատճառաւ, Սեմալ դաւաճան եւ պիղծ գիւղ հռչակուեցաւ։ Այսօր կեանքի ու մահուան կռիւ ունինք։ Սեմալի երիտասարդները ժեղի համար ուժ մը կը ներկայացնեն։ Քանի մը ստրկամիտ մարդոց պատճառաւ, կռուի ընդունակ գիւղ մը պէտք չէ չէզոքացնենք։

— Բան մը կ'ընենք, — ըսին Մուրատ եւ Գրգօն գրեթէ միաբերան։ Սեմալի մասնակցութիւնը գոյամարտին՝ անհրաժեշտ է։

Ազատութեան ջերմ մթնոլորտը ըմբոստ այս լեռնաշխարհէն կը ծաւալէր հորիզոնէ հորիզոն, ու յեղափոխական խանդավառութեամբ՝ Կովկասի Հայութեան հայեացքը ուղղուած կը մնար դէպի արեան երկիրը, Հայաստան, որ թրջական շղթաներով կապկպուած՝ կը զալարուէր։

Սասնոյ բարձրագիւր գմբէթին՝ ազատութեան կարմիր դրօշը կը ծածմէր, որպէս յոյսի ու լոյսի շող մը՝ համատարած խաւարին վրայ։

Ուխտառեղիի պատկեր մը կը պարզուէր իշխան Պետոյի տան եւ շրջապատին մէջ։ Հոն հասած էին Տալուրիկէն, Ծովասարէն, Ծատախէն իշխանները իրենց հետեւորդ եւ գինուած խումբերով։ Ուխտները մորթուած էին ու պղինձները դուրսը, օճախներու վրայ եւ կու դային։ Երիտասարդները կատակներ կ'ընէին, իրար կը հրմշտէին, ռմանց ծաղրանքի նիւթ կը դարձնէին, ու կ'իյնէրը, որ կերակուրներուն կը նայէին, ետ չէին մնար իրենց կատակն ու ծաղրանքը խառնելու գինուած երիտասարդներու ժխտին։

Հոբի, որ Պետոյի տան շատխոս եւ համարձակ կ'իյնէին մէկն էր, երիտասարդներու երեսին կը պոռար։

— Լալակո ձեր գլխուն ըլլայ։ Եթէ Համզէի քոյրը՝ Կիւլէն ձեր առջեւ անցած՝ յարձակում չգործէր թշնամիին վրայ, դուք բոլորդ ձեր գլուխը քարերուն տակ պիտի պահէիք։

Խնդուքով լեցուեցաւ մթնոլորտը, ու բոլորն ալ համեստօրէն իրաւունք տուին անգուսպ Հոբիին, աւելի վերաւորական խօսքեր լսելէ խուսափելու համար։

Ներսէ, իշխանները ծանրածանր նստած՝ բախտը կ'որոշէին լեռնաշխարհին։ Համերաշխ այդ մթնոլորտին մէջ իշխան Պետօն կը համաձայնէր քանդորանքը վերցնել Սեմալի վրայէն, ու տարի մը առաջ պիղծ հռչակուած գիւղը կը վերադառնար ցեղապետական կռիւներուն մասնակցելու իրաւունքը։ Այս ուրախ լուրը Սարհատ կու տար դուրսը կանգնած գինեալ երիտասարդներուն, ու իր գործակից ընկերներուն հետ խումբէ խումբ կ'անցնէր՝ կ'իյնէրու եւ հարօններու հիացիկ նայուածքներուն տակ։

Սարհատ Սարերու Ասլանն էր բոլորի օրտին մէջ։

Ու անոր խումբը, գեղեցիկ ու առնական, ժողովուրդի սրտին կ'անցնէր, հիացմունք առաջացնելով ու նաեւ ափսոսանք, որ այս անձման երիտասարդները պատրաստի մատաղցու էին ազատութեան սեղանին վրայ։

Կերտիում, Ժողով ու խորհուրդ, զէնքի ու ռազմամթերքի դասաւորում, ու ուխտի հաւատարմութիւն, մինչեւ մահ, այսպէս ականջէ ականջ, յորտէ սիրտ, կամօք կամք կը պողպատուէր ազատութեան ճակատամարտը։

❖

Ձիւնը հետզհետէ կը հալէր բարձրաբերձ լեռներու կողերէն վար ու Սասունցիները աստիճանաբար կ'ելլէին դէպի մարգագետինները ու աշխատանքը կը տարածուէր արտերուն մէջ, որոնք ժայռերու ստորոտներուն վրայ փոքրիկ տափարակներ կը կազմէին: Ժողովուրդի ալքը միշտ լեռներու զապաթներն էին ու անհամբեր կը սպասէին Մայիսի վերջերուն, լեռները բարձրանալու համար, որոնք ապաւնէն էին իրենց հօտերուն եւ դին-հալ երիտասարդութեան:

Տալուրիկէն Շատախ ու մինչեւ Ծովառար վանօղ կը պատրաստէին, ճակատագրական պատերազմը դիմագրաւելու համար:

Սպառնական լուրերը Մուշէն ու Պիթիսէն կը հասնէին Սասուն: Զօրք ու զօրաբանակի շարժում կար: Կարծես Մարայ Մելիքն էր, որ կ'ոռնար:

Կը կանչեմ քոզ զամ հազար-հազար զինուոր երգրումէն...

Կը կանչեմ քոզ զամ հազար-հազար զինուոր Պիթիսէն ու Տիարպէֆիւրէն, Սառուեմ տւերելու, էար քաղելու, աւագ մաղելու,

Հիմնադրամի կործանելու համար ուղիստամբուքեան այս արծուերայնը:

Վիշապի պէս Ֆշապոյ բռնակալութիւնը զօրաբանակներով կ'ողակէր հետզհետէ Սասունը, ու իսլամական սրբազան պատերազմի կը կանչէր կըր-կին քերտ ցեղապետութիւնը:

Ահ ու սարսափ կար քաղաքներու եւ դաշտավայրի բնակիչներուն մէջ, որոնք իրենց աչքերով կը տեսնէին զօրքերու շարժումները, որոնց թիւը եւ բնառն հազարէն աւելի էր ու եթէ անոնց վրայ աւելնար ջրտակոն խուժանը, Սասունը մամուլը բնակչութեան թիւէն եռապատիկ աւելի ուժ կը դոյա-նար՝ լեռնաշխարհի վրայ արշաւելու համար:

Արշաւանք մը դէպի Սասուն, ո՛ր անկիւնէն ալ սկսէին, ստիպուած էին սպասել Մայիսի վերջերուն:

Բարձրաւանդակին հասնող վտանգին արձագանգները շատ էին, բայց լեռներու ապաւինած այս ժողովուրդը, իր քաջութեան վստահ՝ անվախ կը դիմաւորէր շրջան ընող լուրերը ու կը փարէր իր նախնական զէնքերուն:

Սարհատ իր շարժական խումբով, որ մը Տալուրիկ էր՝ Մուքատի կողքին, որ մը կ'երեւնար Շէնիկ՝ Իշխան Գրգոյի մօտ, անձամբ ստուգելու Մուշէն սպառնացող վտանգը:

— Սարհատ, քու այս խմբական շարժումներուն շնորհիւ գոնէ իրա-րու կապուած կը մնան Սասնոյ կարեւոր կեդրոնները, — ըսաւ Իշխան Գրգ-գօն: — Շուտ շուտ երեւցէջ այս կողմերը:

Ումբը ճամբու դրած ժամանակ՝ անոնց միացուց երկու երիտա-սարգներ, որոնք տեւաբար պիտի մնային Սարհատի խումբին մէջ:

— Իշխան Գրգօ՛, երիտասարդները քուն չունին, մօտալուտ կը թուի կոխը: Հարուէն արդէն քրտական ցեղերու շարժումը կ'առաջանայ դէպի Ուխնէ ու Ուուլը: Մուշէն եկած լուրերը ցոյց կու տան, որ թրքական զօր-քերը արդէն բռնած են Կուրտիկի եւ Ուզմուլի բարձունքները, վաղը անոնք բանակ պիտի զետեղեն Շէնիկի եւ Սեմայի դիմաց: Թրքական զօրքերը Հա-զոյէն ճամբայ ելած են դէպի Տալուրիկ, որպէսզի կարենան ներխուժել Թաղերը: Փորձեցին Սասանի կամուրջը վերանորոգել, բայց՝ ժողովուրդը դիմադրեց եւ անոնք նահանջեցին:

Իշխան Գրգօն իր մտահոգութիւնը ուզեց փոխանցել Մուրատին, որ հեզորոն ընտրած էր Տալուրիկը:

— Ըսէ՛ք պարոն Մուրատին, թէ այս անգամուան կոխը, անցած տարուայ դէպքերուն պիտի չնմանի: Ստոյգ լուր ունիմ, թէ այս անգամ թըրքական բանակը իր թնգանօթներով առաջին հարուածողը պիտի ըլլայ: Յարձակումը ամէն կողմէ պիտի սկսին, որպէսզի չփոթութեան մատնեն մեր կեդրոնները: Թէեւ այս անգամն ալ Տալուրիկը հարկադրուած պիտի ըլլայ դիմադրելու, բայց ծանրութեան կեդրոնը Շատախը եւ Անտոքը պիտի դառնան: Մենք ալ մեր ուժերը պէտք է կեդրոնացնենք աւելի ամուր դիրքերու մէջ: Շարժական խումբերը թող միշտ անցնին շրջանէ շրջան, որպէսզի ամէն մարդ իր ընելիքը գիտնայ:

Սարհատի խումբը բռնեց ճամբան: Իշխան Գրգօն անոնց ետեւէն ձայնեց.

— Լաւ նայեցէ՛ք այդ զարկպին, որ քաջ ու աղնիւ մարդ մըն է՝ ամէն զգուշութիւն ի դորձ դրէք, որպէսզի Մուրատի կեանքը վտանգի չենթարկուի:

Իշխան Գրգօն անմիջապէս ժողովի կանչեց բոլոր իշխանները եւ լուր հասցուց Սեմալ, որ ամէն վայրկեան պատրաստ ըլլան ներխուժումը դիմադրաւելու համար:

Արդէն Յունիսը մտած էին ու հրաբուխի մը պէս կ'եռար Սասուն: Ամէն կողմ ժայռերը կը թնդային դալիք օրերու արեւնոտ ճակատամարտներու արձագանքներով:

Տալուրիկի ժայռերու կատարներէն, Սարհատի շուրջ նստած էին Ադամ եւ Գալէ: Զորերէն եւ մարդագետիներէն բարձրացած զարնանային բուրմունքները կը ընչէին ու մտածկոտ՝ իրենց ծունկերուն դրած գէնգերուն հետ կը խաղային: Անոնք նոր վերադարձած էին Գիւրտերու դէմ եղած պզտիկ արշաւանքէ մը, ու ազատած էին Տալուրիկի քանի մը գիւղակներու ոչխարները:

Թրջական եւ քրտական միացեալ ուժերը առաջին գործողութիւնը սկսած էին ոչխարի հօտերու կողոպուտով: Գործողութիւն մը, որ զոհացում կու տար Գիւրտերու թալանի ախորժակին եւ միեւնոյն ժամանակ կը չափէր ուժը այն դիմադրութեան, որուն պիտի հանդիպէին:

Ընդհարումներու առաջին օրէն իսկ, Սասունցիները պատրաստ դրուելեցան մճաղկուն հարուածով փրկելու իրենց հօտերը:

Ու Սարհատ իր երեք մարտիկ ընկերներուն հետ կը մտածէր հակահարուածներու մասին: Վճռական այդ օրերուն՝ առանձին գուրդուրանք մը ունէր Սարհատ Գալէի հանդէպ, որ սրտի մորմուքով հեռացած էր դիւղէն ու հոն չէր գտնար, հակառակ անոր, որ դիւղը այդ ժայռերէն քիչ մը անդին կը գտնուէր: Սարհատ իր սեփական վշտի զգայնոտութեամբ՝ յաճախ կը խորհէր երիտասարդ ընկերոջ մասին, կարծես ինքզինք սփոփելու համար:

— Գալէ՛, ինչո՞ւ քանի մը օրով տան կողմը չես անցնիր, կոխը երբ սկսի, մենք իրար շուտ կը գտնենք,— ըսաւ Սարհատ, այնքան գորովանքով:

— Սարհատ, այս ժայռերն ալ ինծի համար տուն են, այս բոլոր լեռ-

ները մերն են, մեր կրօնականներն տակ, ինչ ժամանակ է տան ու գիւղին մասին մտածելու:

Սարգստ կը զգար, թէ իր բոլոր խօսքերը կ'արիւնոտէին այս թարմ երիտասարդին սիրտը, որ կ'ուզէր միեւնոյն զէնքին ապաւինած՝ մոռնալու համար կորսուած սէրը, բոլորէն անձանօթ:

Մտմտութիւնքն ոթափած՝ Սարգստ ոտքի ցատկեց.

— Տղա՛ք, ի՞նչնէք Մուրատի մօտ, քիչ մը խորհինք մեր ընելիքներուն մասին:

Ու անոնք, թեթեւոտ, ժայռերէն վար իջան դէպի Թաղերը, ու երբ Մուրատը գտան իշխան Համգէի տունը, Սարգստ դեռ տեղ չգրաւած Մուրատը շրջապատողներուն մէջ, կրքոտ ու վճռական ըսաւ.

— Պարոն Մուրա՛տ, թէ՛ Անտօքի եւ թէ՛ Տաւրիկի կողմէ Գիւրտերը եւ Թուրքերը մեր ուժերը կը սպառեն, մեր հօտերը յափշտակելու համար: Այդ յափշտակութիւնը արդէն իրենց սովորութիւնն է, որ այժմ աւելի ծաւալուն բնոյթ ստացած է: Մենք ինչո՞ւ համար մեր լեռներուն մօտեցած անոնց հօտերը դրակալու չելլենք: Կռուի այս օրերուն՝ անոնց ոչխարները պաշար կը դառնան մեր ժողովուրդին:

Իշխանները իրարու երես նայեցան: Մուրատ անտեղեակ լեռնաշխարհի սովորութիւններուն, դարձաւ իշխաններուն.

— Ի՞նչ կ'ըսէք, իշխաննե՛ր, Սարգստի առաջարկը զործնական է, բայց վտանգաւոր, կրնանք փութացնել ճակատամարտը:

Իշխանները միաբերան համաձիտ գտնուեցան Սարգստին: Մէկը անոնցմէ կարծես բոլորին կարծիքը բանաձեւեց.

— Մենք ուզենք կամ ոչ, թշնամին մեր վրայ պիտի յարձակի. Գիւրտը միայն զօրաւոր հարուածէն խօսք կը հասկնայ: Մինչեւ այսօր Հայը քրքատական հօտերը քշած տարած չէ, հակառակ անոր, որ այդ հօտերը մեզի մօտիկ լեռներու եւ ձորերու մէջ կը շարժին: Գիւրտը Հայուն ունեցածը իրենը կը հաշուէ: Իսկ մտքէն երբեք չ'անցընէր, թէ Հայն ալ կրնայ Գիւրտի ապրանք ուտել: Սարգստ լա՛ւ կ'ըսէ: Մենք ալ սկսինք անոնց հօտերը կողոպտել, որպէսզի հասկնան, թէ Աստուած այդ արտօնութիւնը միայն իրենց չէ տուած:

Այդ երեկոյին խորհուրդի նստեցան եւ հարուածող խումբի մը յատուկ պարտականութիւն տուին, արշաւանքի ելլելու դէպի այն վայրերը, ուր քրտական հօտերը բարձրացած էին: Միեւնոյն ժամանակ սուրհանդակ դրկեցին իշխան Գրգոյի մօտ, որպէսզի նոյն քայլերը առնուին Անտօքի արեւմտեան փէշերը բռնող քրտական քոչուորներու դէմ:

Նոյն օրը, Սարգստ, իր մարտական խումբով, անհետացած էր Տաւրիկէն, Մուրատն ալ անոնց հետ: Գիւղերու մէջ խանդ ու հռանդ կար: Բոլորին աչքերը իշխաններուն վրայ էին, գիտնալու համար, թէ ի՞նչ կ'անցնի ու կը դառնայ: Լուր ստացած էին, թէ Անտօքի փէշերուն վրայ ընդհանրամենը կային Գիւրտերու դէմ, ու բոլորն ալ դիտէին, թէ իշխան Գրգոն զուր տեղ զէնք չի բարձրացներ:

Յաջորդ օր, հագիւ արեւը բարձրացած՝ հրացաններու ձայնէն հեռաւոր ձորերն ու լեռնալանջերը սկսան արձագանգել: Գէսօրը կոտրած էր, երբ դէպի Տաւրիկ եւ Անտօք կ'առաջանային հազարաւոր ոչխարներ, մինչ մարտական խումբը հեռաւոր բարձունքներէն կը հարուածէր թշնամին, որ անգոր հղած էր պաշտպանելու իր հօտերը:

Ուրախութեան ալիք մը կը տարածուէր գիւղէ գիւղ, ցեղագետական յաղթանակին համար ու քրտական երկու հաղարէ աւելի ուխտարները պատերազմական պաշար կը դառնային լեռնական այս ժողովուրդին, որ մինչեւ այդ թուականը, կողոպուտի զաղափար չէր ունեցած:

Թշնամին յուսահատական փորձեր ըրաւ յաջորդ օրերուն, իր կորսնցուցած հօտերը ետ գրաւելու կամ Սասունցիներու հօտերը քշելու զէպի հարաւ: Բայց բոլոր փորձերը ապարդիւն անցան:

Քիւրտերը ափ ի բերան իրարու կը պատմէին Տալւորիկցիներու վրձնական արարքը ու աշխարհը փոխուած կ'երեւնար անոնց աչքին: Հայը ստրուկ ու հնազանդ, ենթակայ իրենց տմէնօրեայ կողոպուտին, այժմ ցեղագետական մեծ թափով հրապարակ կ'իջնէր, մէկ հարուածով երկու հազար ուխտարներ գրաւելու, երբ իրենց ձեռնարկած նման արարքները յիսուն վամ հարկուր ուխտարներու կողոպուտ միայն կրնար ապահովել:

Աշխարհը հիմէն փոխուած էր, ու Հայը զէնքին դէմ զէնք կը բարձրացնէր: Այդ օրերուն Շէնիկի եւ Անտոքի գիմաց, թրքական բանակները արդէն բռնած էին լեռն ու ձորը: Կուրտիկ լեռան բոլոր բարձունքներուն վրայ վրանները կը բրդանային: Սեմալի եւ Մերկեմոզանի մարզագետիններուն վրայ սպայակոյտը արիւնոտ ծրագիրներ կ'որոճար: Պիթլիսի նահանգագետն ու Մուշի եւ Կէնճի կառավարիչները փոխադրուած էին զօրաբանակի կեդրոնը, բուն մը Հայութիւնը փոխացնելու համար:

Ձորերդ զօրաբանակի հրամանատարութիւնը Երզնկայէն տեղափոխուած էր Սասնոյ լեռներուն վրայ, Մարայ Մելիքի ուժը ցուցադրելու: Թընդանթներու բերանը ուղղուած էր Հայ գիւղերուն ու Հաֆըզ փաշայի հըրամաններն ու սպանալիքները ամէն օր կը սարսէին տմբող շրջապատը: Բանակները հագարական շարքով, ու գիւշտիւլ ամբողջները, արիւնի ու կողոպուտի ծաղաւ, գեռուններու պէս կը վխտային Սասնոյ օահմաններէն ներս: Լեռնական Հայերը ժայռերուն հետ ձուլուած՝ իրենց կեանքը զրած էին սուրին վրայ, Ազատութիւն կամ Մահ նշանաբանով:

✽

Վրդովում կար Սարհատի դէմքին, երբ իր երկու գինուորներու հետ հասաւ այն ժայռերը, ուր Աղամ իր ընկերներով կը հսկէր Սպիտակ Լեռան հեռաւոր ճանապարհներուն:

— Աղամ, հրդեհը սկսաւ հարաւէն, խիանքի շրջանը քիւրտ ցեղախումբերով ողողուած է: Կառավարութեան ոստիկաններն ու ժանտարմենքը Հայերը պաշտպանելու պատրուակով մտած են խիանք եւ իշխաններուն թելադրած, որ կառավարութեան կեդրոն երթան՝ բողոքելու քրական արշաւանքին դէմ: Ու այսպիսով յաջողած են բոլոր ղեկավարները ձեռքի տակ ունենալ Իշխանձորի մէջ: Սակայն, իշխանները կ'ընդդիմանան կառավարութեան կեդրոնը երթալու: Սուրհանդակը, որ եկած էր այդ շրջանէն, կը պատմէր, թէ նոր զօրամասեր կը մօտենային Իշխանձորին, բունի ուժով իշխանները կալանաւորելու:

— Սարհատ, շրջանը գլխատել կ'ուզեն: Այս պայմաններուն մէջ խիանքի շրջանը կորսուած է, — բոսա Աղամ:

Աղամ խորապէս յուզուած էր այս լուրերէն ու կը զգար, թէ Հայրենի տունը աւերակ պիտի դառնայ, երբ ինք Տալւորիկի պաշտպանութեան համար, ահա չորս տարիներէ ի վեր, զէնքի տակ էր ու թափառական: Սար-

Հաստ, որ յաճախ իր հայկացիքը կ'ուղղէր դէպի հարաւ, Սպիտակ Լեւոն կա-
տարներէն անդին, Սուսամի երազով պահ մը ապրելու համար, կնճիւղ
նակտին՝ խոնարհած կը մնար գէնքին վրայ:

– Տղա՛ք, ճամբայ ելլենք դէպի Իշխանձոր, եթէ իշխանները չդժայ-
ռւին կամ գլխատուին, իմանք չըջանք առանց գիմադրութեան մոխրակոյտ
կը դառնայ:

Խումբը հովի պէս արագ նետուեցաւ դէպի Իշխանձոր: Գէրինի ա-
րեւմտեան վայրէջքին վրայ ան կռուի բռնուեցաւ ժանտարմնեւ ջոկատի
մը հետ, որ քանի մը դիակ ձգելով կածաններու մէջ՝ նահանջեց դէպի Խում-
բի ձորերը:

Երբ Սարհատի խումբը կը մօտենար Իշխանձորի մուտքին, հեռուէն
նշմարեցին ոստիկաններու եւ ժանտարմնեւ լեղապատու փախուստը, խոր
ձորերէն վար, դէպի հարաւ:

Խումբին մուտքը ուրախութեան կանչերով դիմաւորուեցաւ: Իշխան-
ձորացիները վազելով իշխաններուն լուր տուին մարտական խումբի ժաման-
ման մասին:

Սարհատ իր ընկերներով երբ ներս մտաւ իշխաններու ժողովին, ա-
րիւնոտ տեսարանի մը բեմադրութիւնը գտաւ դիմացը: Ոստիկանապետը
եւ բազմաթիւ ոստիկաններ արիւնի մէջ թաթախուած, թաւալվոր ինկած
էին բակին մէջ եւ պատերուն տակ: Խումբի իշխանները կապանքերէ ա-
զատուած ու արիւնոտ տեսարանէն խոթողով՝ ժողովի նսած էին:

Ճակատապահական կռիւը սկսած էր, արիւնոտ հարուածով մը:

– Սարհատ, քանի բանէն անցած է. այս անիրաւները իմանք իշ-
խանները չուաններով կոպկոպած՝ Փասուր կ'ուղէին փոխադրել, չըջանք
գլխատելու համար: Այլ մեր համբերութիւնը հասաւ: Շան սատակ ըրինք
թշնամիները եւ ազատեցինք իշխանները: Հիմա խօսքը գէնքին է: Կա՛մ
կ'ապրինք մարդու պէս, եւ կամ կ'իշխանք մեր ժայռերուն տակ, մեր հա-
րերուն դերգաններուն քով:

Խօսողը մարտական ուժերու խմբապետ Կարապետն էր, ազդեցիկ իշ-
խանը Իշխանձորի: Պահ մը լռելէն ետք՝ շարունակեց.

– Խումբի երիտասարներուն մէկ մասը կռիւներ տալով հասած են
հոս, ուրիշներ քաղութեամբ կը շարունակեն կռիւը, բայց մեծ մասը գէնքէ
զուրկ է:

Խումբը տեղաւորուեցաւ իշխաններու հաւաքատեղին ու լռութիւն մը
ծանրացաւ ժողովականներուն վրայ:

Սարհատ Խումբէն հասած իշխաններուն հետ խօսեցաւ տեղի ունե-
ցած դէպքերուն մասին, գիւղերու եւ կտրիճներու անուններ տուաւ ու հա-
ւատարմեցաւ, թէ Հեղինի իշխան Վարդանը գիւղէն չէ շարժած ու ապաւի-
նած է դրամական ուժին, գլուխը պահելու համար:

Սուսամի երազուն դէմքը հրդեհի բոցերուն մէջ կ'երեւնար, ու ինք
աղատութեան ուխտեալ զինուոր, բոլոր Սուսամներուն համար պէնքը դրո-
կած՝ զլսոտ, բայց ամրակուռ կամքով՝ օրհասական կռիւներու մասին մը-
տածեց:

Սասուն բոցավառած էր:

Նոյն պահուն Իշխանձոր կը հասնէին իշխան Գրգոյի սուրհանդակնե-
րը, յայտնելու համար, թէ կռիւները սկսած են թրջական բանակին դէմ,
Շէնիկի եւ Սեմալի դիմաց: Այս լուրը չըմեցնող տաւաղութիւն կը ձգէր

ժողովականներուն վրայ, ու բոլորն ալ կը զգային, թէ պատերազմը սկսած է ամէն կողմէն օղակել Սասունը:

Իշխան Արթին խօսքը ուղղեց Սարհատին.

— Բանը բանէն անցած է. տղա՛ք, այս պահուս երեւի կռիւները սկըսած են Տալուրիկի ձորերուն մէջ եւ Սասունու կամուրջին վրայ: Իշխան Գրգորի տուած տեղեկութիւնէն յայտնի է, որ թրքական բանակը Մերկեմոզանի բարձունքներուն վրայ ճակատամարտի բռնուած է Շէնիկչիներու հետ, իսկ Հարաւէն եկողները դուք ձեր աչքով տեսաք: Յուսահատ չենք, բայց կռիւը օրհասական է ամէն տեղ ու ամէնուն դէմ:

Շէնիկչի հասնող սուրհանդակը հեւքով պատմեց եղելութիւնը, որ տեղի սենցած էր Մերկեմոզանի թրքական բանակին դէմ:

— Իշխաննե՛ր, ինչպէ՛ս պատմեմ. ի՞նչ ըսեմ, որ հասկնաք, թէ ինչպէս փոթորիկ բարձրացաւ Անտոքի փէշերուն վրայ: Քիւրտերը քշած էին մեր սլխարները եւ կ'ուզէին հասցնել Մերկեմոզան: Իշխան Գրգօն գլուխը անցաւ զինեալ երիտասարդներուն, կտրեցինք Քիւրտերու ճանապարհը, մեր հօտերը աղաւելի դատ, մօտակայ անտառներու մէջ ցրուած քրտական ուսիւններն ալ դրաւեցինք եւ վերադարձուցինք Շատախի ապահով շրջանները: Կայծակի արագութեամբ այս հարուածը ցիր ու ցան բրաւ հարաւէն դէպի Տարկոշ եւ Անտոք յառաջացած Քիւրտերը: Թրքական բանակը քիւրտերու պարտութիւնը տեսնելով՝ ձիաւոր զօրամաս մը հանեց իշխան Գրգօնի ուժերուն դէմ, սակայն տաք կռուէ մը ետք, երբ անոնց մոլորուած էին Անտոքի ձորերուն մէջ, իշխան Գրգօն մեր բոլոր ուժերը ուղղեց Մերկեմոզանի թրքական բանակին դէմ: Արիւնոտ կռիւ մը տեղի ունեցաւ, կուրծք կուրծք: Թրքական բանակը յանկարծակիի գալով՝ թողուց Մերկեմոզանը եւ քաշուեցաւ աւելի բարձր բլուրներու վրայ, ուրկէ թնդածօթներ սկսան ունալ:

Սարհատ մտահոգութեամբ կ'ունկնդրէր սուրհանդակին այս տեղեկութիւնները, որոնցմէ կը պարզուէր, թէ թրքական բանակը իր ամբողջ ուժով ճակատամարտի մօտած է հայ ժողովուրդի դէմ:

— Իշխաննե՛ր, — ըսաւ Սարհատ, — ինչպէս կը տեսնէք, ամէն ճակատի վրայ կռիւը սկսած է ու թշնամի բանակը, որ դիրք դրաւած է Մովսսսարի, Կուրտիկի եւ Մերկեմոզանի տարածքին վրայ, այլեւս յոյսը կտրած քրտական արշաւանքներէն, ինքը հրապարակ իջած է, իր թնդածօթներով: Մեղի կը մնայ, որ մեր շրջանները պահենք մեր սեփական ուժերով եւ իրարու օգնէնք, երբ տեղ մը տկարանայ: Իշխանձորի վրայ եկողները ձեր տըւած հարուածէն պարտուած են, դուք աստե՛ն մը դեռ պիտի կրնաք դիմադրել հարաւէն եկած խուժանին: Վտանգաւոր կռիւը տեղի կ'ունենայ թրքական բանակի պանաղան զօրամասերուն դէմ: Մեր խումբը հիմա կը մեկնի Տալուրիկ ու անկէ ալ պիտի անցնինք իշխան Գրգօնի մօտ: Արիւնոտ կռիւ մը տեղի կ'ունենայ: Պիտի նետուինք կրակին մէջ: Մեր ապաւէնը մեր անառիկ լեռներն են եւ անդնդախոր ձորերը: Ու եթէ հարկ ըլլայ, քարեօրով եւ փայտերով կռուեցէք, ուրիշ ելք ու ճանապարհ չունինք:

Ամէնքը նոյն տրամադրութեամբ վարակուած էին, նոյն ըմբռնումը ունէին, իրականութիւնը իր պարզութեամբ ամէնուն աչքին առջեւն էր: Անոնք պատրաստ էին զոհողութեան սեղանին բերելու իրենց կեանքը, ինքնապաշտպանութեան խորունկ բնազդով:

Սարհատի խումբը ճամբայ ելաւ վերադառնալու Մուրատի մօտ, աւելի ճշգրիտ պատկերը ունենալու բռնկած կտիւններու մասին:

Եւ իրօք, խումբը Տալուրիկ կը մտնէր Հրաքաններու համազարկներուն տակ:

Շրջանը արդէն կռուի բռնուած էր Սպիտակ Լեռան կողմէ եկող ցեղախումբներուն եւ Հազոյէն դէպի Սատանու կամուրջ յառաջացող թրքական զօրամասներուն հետ:

Պումբին երեսումը մեծ խանդավառութիւն առաջացուց տենդավառ ժողովուրդին մէջ, որ պատերազմի ճակատ ելած էր, կիներով եւ պատանիներով, անցած տարուան յաղթանակի կորովը իրենց հոգիներուն մէջ:

Տալուրիկը այդ երեկոյ կռուի ճակատներէն կը դառնար յաղթական ու ժողովուրդը համախմբուած իշխաններու, Մուրատի եւ Սարհատի շուրջ, շունչ կ'առնէր գիշերուան դինաւադարի այդ պահուն:

Ամէն ոք գիտէր, թէ կռիւն բռնկած է Սասնոյ բոլոր լեռնամասերուն վրայ, հրդեհի պէս տարածուած սմբողջ լեռնաշխարհին մէջ:

Օրհասական կռիւն էր, որ կ'ապրէր լեռնական ժողովուրդ մը, որ տարիներէ ի վեր զէնքը ձեռքն՝ կռուի ելած էր իր պատուին ու ազատութեան համար:

Ու հրդեհ կար բոլորի հոգիներուն մէջ: Մտածում կար առկախ՝ մարտիկներու հոգիէն ներս, երբ այնքան սիրելի ու սրտառուչ ապրումներէն կը հրաժարէին գիտակցօրէն՝ բռնակալութեան դէմ ցցուելու համար:

•••

Լեռները կը դիրքային երկրաչափէ բռնուածի պէս:

Ջրերը ու խորխորատները կ'արձագանդէին հրաքաններու ձայնին: Շրջանէ շրջան յարաբերութիւնը դադրած էր, ու ամէն անկիւն տաք ճակատամարտներ կը շարունակուէին: Սովորական կեանքը դադրած էր լեռնական այս ժողովուրդին, որ կը զգար, թէ վիշապ մը դիմք կը դաւարէր իր երկաթէ օղակներուն մէջ եւ թնդանօթներու ռենցով իր արիւննոտ կլափէն կրակ կը տեղարդէ պիւր լեռներն ու ձորերը, ուր ոտքի կ'անգնած ամբողջ ժողովուրդ մը իր իշխաններով, մարտիկներով, կիներով ու հարսներով, հովիտներով ու մանուկներով, պատերազմիկ դարձած էր իրմէ բազմապատիկ բանակներուն դէմ: Գոյութեան կռիւէն պահ մը ազատ եղողը, եթէ ուշադրութեամբ նայէր մանուկներուն, կիներուն, երիտասարդներուն կամ իշխաններու աչքերուն մէջ, հոն պիտի գտնէր լարուած կորով, հրդեհուած հոգի ու զայրոյթ թրքական Մարայ Մելիքին դէմ, որ ահա եկած էր քարը քաղելու, աւազ մաղելու, Սասունը փոշիացնելու համար:

Ու ատելութիւնը անսահման ուժ դարձած էր կռուի ելած այս բազմութեան քով: Անոր պրկուած ջիղերը երկաթէ ըլլային կարծեմ, ու եղունգները պողպատէ սուր...

Սեփական գիւղ եւ սեփական տունն այլեւս գոյութիւն չունէր այս բազմութեան համար: Լեռներն ու ժայռերն էին անոր ուղիւստանը ու պայծառ երկինք մը՝ անոր զլխուն վերեւ:

Գոյամարտի այդ անհուն աղէտին մէջ, տունէ տուն ու բազմութեան բազմութիւն ի՞նչ ողբերգութիւններ սրտերու մէջ լուսթեմա կը մղկտային: Սարհատ եւ Գալէ խորունկ ողբերգութիւնն ապրող երիտասարդներն էին, որոնք պատերազմի ժխորին մէջ նետուած՝ ամէն վայրկեան իրենց սիր-

ալ կ'արկնոտէր սիրոյ երազէն, որ կը մշուշուէր հետզհետէ թնդանօթնե-
րէն բարձրացող ծուխերուն մէջ:

Այո մարտիկները գուպարի մէջ նետուած էին սրբազան ուխտով մը,
ու ժամանակ չունէին ուշադրութիւն դարձնելու անոնց կամ ձախին, որ կը
թաւալէր իրենց շուրջ:

Տալուորիկ բազմաթիւ զոհեր տալով կը փրկէր Սասանու կամուրջի
անցքը ու կ'ամրանար անդունդին վրայ բարձրացող ժայռերուն մէջ: Ապրե-
տակ Լերան ճակատը պաշտպանողական կռիւ մը կը շարունակէր անհաշիւ
խուժանին դէմ, որ հետուէն կը սպասէր թրջական բանակի յաջողութիւն-
ներուն, կողոպուտի ելլելու համար պարտուած շրջաններուն մէջ:

Թնդանօթի ոռնոցները կը լսուէին Անտրէն եւ Գէրինէն, Ծովասա-
րէն ու Տարկոչէն ու ձորերը խոր արձագանգ կու տային անոնց խուլ ձայնին:

Սասունը օրհասական պատերազմի բռնուած էր անթիւ ու անհամար
թշնամիներու դէմ, որոնք պղտոր հեղեղի մը նման ծաւալած էին լեռնաշ-
խարհի շորս բոլորը: Ու լեռները, դէպի երկինք ցցուող կղզիի մը նման,
հրաբուխ կը ժայթքէին այս սեւ վոհմակին դէմ, կարծես թէ լեռները պա-
տերազմի ելած ըլլային ի պաշտպանութիւն ազատասենյ ժողովուրդին:

Գոյամարը կը շարունակուէր փոխն ի փոխ պարտութեամբ ու թրբ-
քական զօրամասերը ձիւնի պէս կը հալէին խոր ձորերուն մէջ, երբեմն յու-
սահատութեան մատնելով թշնամի բանակի հրամանատարութիւնը, որ իր
բազմութեամբ եկած էր վիշապի պէս կլանելու Սասունը:

Ու ամէն օր ճակատամարտը կը սկսէր թրջական բանակի շփոթնե-
րով, որոնց ձայնը ողորդի մը պէս խոր ձորերէն անցնելով՝ սարսուռ կը
պատճառէր լեռնական ժողովուրդին: Շեփոթներէն հտք, թնդանօթները
կ'ոռնային դէպի Անտրէ, անհուն ժխորով մը սարսափ տարածելու չորս
կողմը: Լեռնական Սասունցիներ անսովոր այս բոլոր շփոթներուն, երբեմն
չփոթութեան կը մատնուէր, սարսափի մթնոլորտ մը ապրելով, ու երբեմն
խելակորոյս զայրոյթով կը վերադառնար, նետուելու համար ճակատա-
գրական հրդեհին մէջ:

Մահ պատերազմի օրհաս էր:

Երբեմն կուրծք կուրծքի բախումները փոշիններուն տակ կը ծածկէին
մարտնչող երկու կողմերը, ու երբեմն ալ հեռաւորութիւններէ իրարու դէմ
կը ծառանային՝ լեռներն ու ձորերը իրարու ձեռքէն խլելու համար: Երբ
թրջական բանակը ստուար զօրամասերով կը խուժէր Անտրէի փէշերէն վեր,
կը բռնէր բոլոր անցքերը ու կը մազլցէր ձորերէն, Անտրէի բարձունքնե-
րէն բազմաթիւ ժայռեր թաւալդոր կ'իջնէին դէպի վար, կարծես թէ լեռը
հրաբուխէ մը պայթած՝ կը փլչէր դէպի անդունդները, ճզմելով թշնամին:

Ու այդ ժայռերը պատասխանն էին թնդանօթի հարուածներուն, ու-
րոնք այլևս սովորական դարձած էին Սասունցիներուն համար:

Սարհատ իր խումբով շատ յաճախ իշխան Գրգոյի կողքին գտնուե-
ցաւ արիւնալի մարտեր մղելու համար: Թնթեւաշարժ, յանդուգն, կռուի
վայրերը քայլ առ քայլ դիտող իր քաջ խումբը, սլաքի պէս կը մխրճ-
ուէր թրջական բանակի զանգուածին մէջ, բարձունքէ մը կամ կիրճէ մը կը
սլանար, շփոթի մատնելով թշնամիին գիրքերը, որոնք կը դատարկուէին
խուճապահար, ու կը փնտռէին հարուածող խումբը դիմադրութեան նոր
ճակատ կողմելու համար, բայց Սարհատի խումբը արդէն վերադարձած
կ'ըլլար Անտրէի ամբակուռ բարձունքները:

Տաք ընդհարումէ մը ետք, երբ Սարգստ վերադարձաւ Իշխան Գրգորի մօտ, պատերազմը կատակի վերածելով ըսաւ.

– Իշխան Գրգօ՛, Բրթական այս Թնդանօթներէն, որ ահա տասը օրէ ի վեր կը գոռան, սպաննուած է էշ մը եւ վերաւորուած է այծ մը: Այծը խորոված դարձաւ մեր գինուորներուն, ու էշն ալ պատմական նուատակ մը կը մնայ Անտօքի բարձունքին վրայ. մինչդեռ մեր ժողովուրդի զօրած ժայռերուն տակ, հարիւրաւոր Թուրք գինուորներ ճղմուած են: Եւ աչքերովս տեսայ անոնց ջարդուած մարմինները, երբ Ալիանքի ձորերէն կը վզարդառնայի:

– Սարգստ, կոխը կը շարունակուի Թուրք խուժանին ու բանակին դէմ: Մեր ժայռերը չեն զոյար Բրթական Թնդանօթներու ոռնոցներէն, բայց մեր փամփուլները կը սպառին ու մենք, դատարկ ձեռքով, դժուար պիտի կարենանք շարունակել պատերազմը: Մեղի կը մնայ յուսահատական յանդգնութիւնը, որ որեւէ պատուարի դէմ չ'ընկրկիր: Մեր բոլոր ուժերը մէկ անգամէն պիտի նետենք գուպարին մէջ, երբ տակաւին չէ սպառած ռազմամթերքը: Լաւ կ'ըլլայ, որ մինչեւ Տալուրիկ երթաւ եւ կացութիւնը տեղեկացնէս Մուրտին:

Այդ գիշեր, Սարգստ, քանի մը ընկերներով մեկնեցաւ Տալուրիկ: Ամբողջ ժողովուրդը կը մնար Անտօքի բարձունքներուն վրայ եւ Կէլիէկուզանի ապահով խորխորատներուն մէջ, զէնքը ձեռին, պատրաստ ամէն վայրկեան մարտի իջնելու:

❖

Սարգստ Մուրատը գտաւ շրջապատուած Տալուրիկի իշխաններով: Անոնք տեղեկութիւններ կը ստանային Սպիտակ Լեւոն եւ Սատանու կամուրջի ընդհարումներու մասին:

Հարաւէն եկող այս ուժերը բաղկացած էին քիւրա ցեղախումբերէ եւ անոնց ընկերացող ռուսական գինուորներէ: Անոնք գիտէին, թէ ճակատամարտի ծանրութեան կեդրոնը Շատախի շրջանն է, ուր Բրթական քան հազարէ աւելի բանակ մը կռիւի բռնուած է Անտօքի ստորոտներուն վրայ, երեսուն քիլոմետր երկարութեամբ ճակատ մը կազմելով:

Շրջապատուած Սատանը այդ օղակին մէջ, գոյութեան կոխը կը մըղէր եւ կը զգար, թէ ամէն կողմէ օղակուած է լեռնայխարհը: Կռուի առաջին օրերուն աւելի հնարաւորութիւն ունէին օգնութեան փութալու այն վայրերը, ուր ընդհարումները ծանր բնոյթ մը կը ստանային: Բայց այժմ, երբ կոխը տարածուած էր ամէն ճակատի վրայ ու ամէն ոք նետուած էր լինել-չլինելու պայքարին մէջ, շրջանները հնարաւորութիւն չունէին իրարու օգնութիւն հասցնելու:

Այս մտմտութիւնը կը ծանրանար իշխաններու ժողովին մէջ, երբ Սարգստ մուտք կը գործէր սրահը:

– Ի՞նչ բարի լուրեր ունիս, Սարգստ, Անտօքի ճակատէն: Թնդանօթներու խուլ ձայնը մինչեւ այս ժայռերը կը հասնի, – ըսաւ Մուրատ:

Իշխանները անոր հետ կախուեցան Սարգստի շրթունքէն:

Սարգստ մարթինը վար առաւ ուսէն, նստեցաւ մէկ անկիւնը, ու մըտահոգ գէմքով դարձաւ Մուրատին.

– Պարո՛ն Մուրատ, օսմանցին զօրաբանակները Թափած է Շէնիկ, Սեմալ, Ալիանք: Բռնած է Մերկեմզանը եւ շղթան երկարած է մինչեւ Կէլիէկուզանի բարձունքները: Օրհասական կոխ մըն է, որ տեղի կ'ունենայ

հոն, խելքէ ու մտքէ գուրս: Անտքի բոլոր զառիթափներէն մեր ժողովուրդը հսկայ ժայռեր վար կը գլորէ դէպի ձորերը, թնդանօթներուն պատասխանելու համար: Յարձակումներ եւ հակադարձակումներ իրարու կը յաջորդեն: Իշխան Գրգոյի առաջնորդութեամբ Շէնիկցիները, Սեմայցիները եւ Կէլիկուզանցիները առիծի պէս կը կոռին: Թէեւ բազմաթիւ սպաննուածներ կան իրենց շարքերէն, բայց մնացողները աւելի վճռական ու աւելի յանդուգն յարձակումներու կը ձեռնարկեն, խուճապ առաջացնելով թրջական զօրամասերուն մէջ: Օսմանցին, անթիւ ու անհամար, նոր ուժեր կը նետէ կոռուի դաշար, իսկ մերիները կը սպառնին առանց օգնական ուժերու: — Աստուած քանզի թախտը սուլթանին, — միաբերան զոչեցին իշխանները:

Սարհատ քիչ մը լռելէ ետք, շարունակեց.

— Իշխան Գրգոն օգնական ուժերու պէտք ունի, վաղը կամ միւս օր յուսահատական կռիւի մը մէջ պիտի նետուի, մեր ժողովուրդի վառօդն ու զնդակը սպառելէն առաջ: Այս վճռական զուպարին մէջ շատերը պիտի զոհուին, բայց իշխան Գրգոն, այս վճռական քայլէն զատ, ուրիշ ելք չի տեսներ: Եթէ կարողանանք երկու շաբաթ եւս դիմանալ, Օգոստոսը կը վերջանայ եւ լեւոնաշխարհի ձիւնն ու ձմեռը մեզի օգնութեան կը հասնին:

Իշխանները, ցեղապետական արժանապատուութեամբ տոգորուն, օգնութեան փութալու համամիտ էին:

— Պարոն Մուրատ, մեր կոռուողներուն մէկ մասը առնենք ու անցնինք Անտոք, — ըսաւ իշխան Համզէն: — Այսօր մեր ուժերը խնայելու ժամանակը չէ: Անտոքը քանդուելէ ետք, Տալուրիկը այս կռուին չի դիմանար:

Մուրատ համաձայն գտնուեցաւ: Ինք պիտի մնար Տալուրիկ, դիմադրական ճակատը ամուր պահելու, իսկ իշխաններէն ոմանք եւ Սարհատի խումբը անմիջապէս ճամբայ պիտի ելլէին, յաջորդ արշալոյսին Անտոքի գիրքերը հասնելու համար:

Հաջորդ փաշան մտահոգ, մօրուքին թելերը կը խառնէր ու կը զարմանար այն յուսահատական ու յամառ կռիւներուն վրայ, որ Սասունցիները կը մղէին ամէնօրեայ ճակատամարտներու ընթացքին: Հայկական զիւղերը այրուած էին, եւ սակայն Սասունցիները բռնած էին լեռներն ու ձորերը: Հոն, այդ լեռներու եւ խորխորատներու մէջ, ամբողջ ժողովուրդը մը կար, կին ու երեխայով: Ու չեա գետեր ի՞նչ հրաշքով անունդ կը ճարէին լեռնական բանջարներէն, ու իրենց անասունները կը մատղէին, ուտելիք հասցնելու կոռուողներուն: Թրջական զօրքը կը բզկատէր այդ վայրի ձորերուն մէջ ու չէր կրնար տիրապետել ըմբոստ ժողովուրդին, որ ահա ամիսէ մը ի վեր, նախնական պէնքերով, փոյտով ու քարով, իր ազատութեան դոյաժարտը կը մղէր: Գերեվարուած Հայերը, բոկոտն, մաշած դէմքերով եւ սակայն կրակ կտրած աչքերով կը բերուէին բանակատեղին, ու անոնք, բոլոր հարցումներուն դէմ քար լռութեամբ կը կենային: Ու երբ հարուածներու տակ կ'իյնային, կ'աղաղակէին միաբերան.

— Աստուած թախտը կործանէ սուլթանին...

Հաջորդ փաշան կը մտածէր թնդանօթին ու զօրաբանակին միացնել թրջական խորամանկութիւնը, այս ըմբոստ ժողովուրդը խաբելու համար, որպէսզի ձմեռը վրայ չհասնի եւ բանակները բնութեան արհաւիրքէն հալածուած՝ չհեռանան Սասունէն ամօթաւոր պարտութեամբ:

Այս ծանր մտածումներու բեռան տակ էին նախնազապետը եւ կառավարիչները: Նոյն մտահոգութիւնը ունէին նաեւ սպաները, որոնք ամէնօրեայ կռիւներու ընթացքին՝ իրենց կեանքը վտանգի տակ կը դնէին անծանօթ այս ձորերուն մէջ:

Խորհրդաւոր ու ծանր գիշեր մըն էր: Օգոստոս 28-ի գիշերը: Լեռները կարծես, թէ կը խօսէին ու ձորերը անոնց փսփսուքը կը տարածէին հողերու հետ, ամէն տեղ, գէնքի կառչող բազմութիւններու վրայէն:

Անորոշ վտանգներով լի գիշեր մըն էր: Օսմանցիին իր ծանրանիւստ բանակով եւ թնդանօթներով, ու Սասունցիին իր նախնական զէնքերուն յեռած, բարձրաբերձ լեռներու ծերպերուն մէջ, վառ կրակի մը լուրջ, արիւնոտ արշալոյսին կը օպատէին:

Թուրքը բռնակալական մոլուցքէն բռնուած, բնազդով ազատութեան թշնամի, բռնակի կորուստներուն հանդէպ բթամիտ անտարբերութեամբ՝ կը շարունակէր արիւնոտ կռիւը: Անդին հինաւուրց ժողովուրդ մը, երբեմնի իշխանապետը այս լեռներուն, ու այժմ հովուական քուրջերու մէջ, ցեղին հին հպարտանքով, ազատութեան դրօշակիւրը դարձած էր իր լեռնեռուն վրայ: Ազատութիւն կամ Ման աղաղակը բարձրացնելով մինչեւ երկինք:

Ու արշալոյսը բացուեցաւ անողասելի անաղակալներով:

Թրքական բանակը երեք թեւերու վրայ յարձակումի կ'ենթարկուէր չեչաւակի ներխուժումով: Տալուրիկցիները արդէն հասած էին եւ իշխան Գրգոյի կողքին էին, երբ Սասունցիներու գլխաւոր ուժը կը նետուէր դէպի Շէնիկի բլուրները, ու անապատի հեղեղի մը պէս կ'առաջանար թրքական բռնակի կեդրոնատեղիին ուղղութեամբ:

Թուրք զօրամասերը, իրարմէ կտրուած, անընդհատ կրակ կը տեղային ամէն կողմ, վախէ մղուած եւ սակայն նահանջի ճամբայ մը չէին գտներ:

Հաֆլը փաշան անձնուպէս վտանգուած էր ու կը տեսնէր, թէ ինչպէս Սասունցիները կը խոյանային դէպի Շէնիկի ուղղուած տուները, մահը աչք առած: Մահուան սարսուռ մը կ'անցնէր Հաֆլը փաշայի հոգիէն ու արիւն կը տեսնէր իր չորս բոլորը:

Հաֆլը փաշան թողուց Շէնիկը եւ իր կեդրոնատեղին փոխադրեց Կուրաիկի ստորոտները, աւելի ապահով ճամբայ մը նահանջի համար:

Սակայն կուրծք կուրծքի կռիւ մը կը շարունակուէր Շէնիկի բլուրներուն վրայ ու հրացանի ձայներ կը լսուէին հեռաւոր ձորերէն, ուր կռուէր աւելի սաստիկ էր:

Այդ օր իշխան Գրգոյի ղինակիցներէն երկու հարիւրէ աւելի ընտիր մարտիկներ կ'իյնային հայրենի տան աւերակներու բոլորոթքը: Ու այս առնակնալ հարուածով, պահ մը կը սարսէր թրքական բանակը իր տուած անհաշիւ զոհերով:

Մութը կ'իջնէր ու Սասունցիները ստիպուած էին ետ քաշուիլ դէպի Անառքի բարձունքները, ուր ժողովուրդը մեծ յուզումով կը սպասէր անոնց վերադարձին:

Իրարմէ կտրուած թրքական զօրամասերէն ոմանք ձորերու մէջ չըրջապատուած՝ կը կտորորէին, սակայն, Սասունցիները, երբ երեկոյեան մշուշը կ'իջնէր, իրենց կորուստներուն սուղը կ'ապրէին վերի ժայռերուն եւ ծերպերուն մէջ, հատիկ հատիկ ստուգելով նահատակները:

Իշխանները եւ մարտական ղեկավարները չըջապատած էին իշխան Գրգոյն, որ մասյլ դէմքով օրուայ անցքերը կը մտմտար: Մօտէն ու հեռուէն

լացի ձայներ կը հասնէին անոր ականջին, որ անշուշտ նախատակ հերոսներու մայրերուն ողբը պիտի ըլլար: Այդքան կորուստ մէկ օրուայ ճակատամարտին մէջ, Սասունցի տուած չէր երբեք:

Յոգնարեկ գլուխները յենուած էին իրենց պէնքերուն, ու մտահոգութեամբ կը սպասէին իշխան Գրգոյի խօսքին, վաղուան հաւանական կռիւներուն մասին:

— Իշխան Գրգո՛, ժողովուրդը աշօրուան կռիւին մէջ իր վառօղը ըսպառեց, — ըսաւ Սարհատ, — աւելի քաջութեամբ կռուեցաւ քան զէնքով: Վաղուան մեր ընկիւններուն մասին ի՞նչ կը մտածես:

— Օսմանցիին եկած է մեզ կոտորելու, բնաջնջելու մտադրութեամբ, — ըսաւ իշխան Գրգո՛ն, աչքը վերցնելով զինք շրջապատող իշխաններու եւ մարտիկներու վրայ: — Ինչ որ ես կը տեսնեմ չի նմանի մեր ցեղապետական կռիւներուն, որ յաճախ ունեցանք քիւրտերու կամ ասորիականներու հետ, ուր երբեմն մի քանի հոգի մեզմէ, եւ տասնեակ մըն ալ անոնցմէ զոհ կ'երթային ու կռիւը կը դադրէր: Մինչդեռ այսօր, սուլթան Համիտ բանակ մը ամբողջ հանած է մեր լեռները եւ դաժանութեամբ միայն բնաջնջումի նպատակը կը հետապնդէ: Իր հոգը չէ, թէ իր բանակները կը հալին այս ձորերուն մէջ: Ուրիշ բանակներ պիտի բերէ մահ սփռելու համար: Մենք երկու ճամբայ չունինք, մէկ է մեր ճամբան, կռուիլ մինչեւ վերջին շունչ: Պիտի կռուինք փոքր խումբերով, պիտի կռուինք զանգուածօրէն, երբ թըշնամին օտոնցած ըլլայ մեր ժողովուրդին: Լեռնէ լեռ փոխադրուինք՝ թըշնամին յոգնեցնելու համար, բայց միշտ վճռական պիտի ըլլանք մեր հարուածներով: Ատկէ՛ միայն կը զգուշանայ թշնամին:

— Կենաքի ու մահուան պատերազմ է անշուշտ, — ըսաւ Սարհատ, — միայն թէ կարողանանք քիչ մը փամփուշտ եւ վառօղ հասցնել կռուողներուն, որոնք հերոսական կուրծք ունին: Այլապէս մեր հրացանները մի քանի ընդհարումներէ յետոյ պիտի լռեն: Շատերը արդէն ապաւինած են իրենց գաղտնիքի ու ձեռքի փայտին: Որքան ես կը տեսնեմ, մեր ժողովուրդը երբեք անձնատուր պիտի չըլլայ: Ինչպէս ըսինք, իշխան Գրգո՛, խմբակային ընդհարումներու ձեւեր պէտք է որդեգրենք եւ զանազան դիրքեր նկատի առնենք, որպէսզի տեղ մը վտանգուելէն յետոյ, ուրիշ դիրք մը կարենանք գրաւել:

Ձանապան դիւղերէ եւ շրջաններէ համախմբուած այս բազմութեան մէջ կային ոմանք, որ կը մտածէին ապաւէն գտնել քիւրտ իշխանապետի մը քով, բայց երբեք չէին վստահեր թրջական իշխանութեան:

Յօսակցութիւնը խմբակէ խմբակ կ'երկարաձգուէր մինչեւ կէս գիշեր, ու խոր լռութիւն մը կ'իջնէր բոլորի վրայ: Բոլորը կը քնանային, բացի հեռաւոր պահակներէն: Յոգնարեկ մարտիկները իրենց գլուխները քարերու վրայ դրած՝ խոր քունի մէջ էին: Ու գիշերը խաւարով կը լեցնէր ձորերն ու անդունդները, որմէ անդին օսմանեան քանակը վիշապի պէս կը հեւար, արինջուայ ու մտահոգ:

Արշալոյսը բացուեցաւ ու կաթնաթոյր լոյս մը իջաւ գէպի ձորերը ու արեւը թագ կապեց Անտոքի եւ Մոյսասարի գագաթներուն վրայ, եւ սուկայն որեւէ շարժում չէր տեսնուեր թրջական բանակէն: Թնդանօթները չգոռացին գէպի Անտոք ու փոփոխ չհնչեցին յարձակողական ազդանշանները: Կարծես ամէն շունչ կտրուած էր ու միայն գետակներու եւ վտակների ձայնն էր, որ կը բարձրանար բնութեան ծոցէն:

Իշխան Գրգոյի կարգադրութեամբ զինեալները երեք ճակատներու

բարձունքները բռնած էին ու անշարժ կը ուղարկէին թշնամիի առաջին ֆայ-լերուն: Ժողովուրդը քանի մը հատուածներու բաժնուած, ժայռերու ետեւ, աղբերակներու շուրջ, համախմբուած կը մնար: Արեւածագին հետ կեանքն ալ կը սկսէր: Ու պառաւին ու տարեցին ջով հարսեր ու աղջիկներ կային, մանուկներու բազմութիւնը կը վիտար ու անասունները մարգագետիններու ու անտառակներու մէջ կը ճարակէին: Կեանք մը երկնքի մօտիկ, բայց զօրեղի կերպարանքով: Արեւը արդէն քանի մը հասակ բարձրացած էր, երբ թրքական բանակատեղիէն տասը ձիաւորներ բաժնուեցան դէպի Անտոք, Սասունցիներու ուղղութեամբ: Երբ անոնք բաւական մօտեցան, տեսնուեցաւ, թէ առաջին ձիաւորը ճերմակ դրօշակ մը կ'երերցնէր, ցոյց տալու համար, թէ հաշտարար խօսքի համար կու գան:

Երկու կողմէ կրակ չբացուեցաւ, եւ թոյլ տուին, որ անոնք մօտենան առաջին դիրքերուն: Հոն հասած էին Սարհատի խումբը եւ իշխան Գրգօն եւ թիկնապահներով:

— Հափըդ փաշայի կողմէ եկած ենք, — ըսաւ Մշոյ կառավարիչը, բաւական հեռաւորութեան վրայ կեցած, — կռիւը պիտի դադարեցնենք եւ ներում պիտի շնորհենք բոլորին, եթէ անմիատուր ըլլաք եւ զէնքերը վար դնէք: Սուլթանի հրամանն է այս: Հափըդ փաշան կ'ուզէ, որ այսօր պարտախան տաք: Եստ կը փափաքի, որ յետոյ դտնէ այս վնասակար կռիւը: Միջոց է ձեր ժողովուրդին:

Իշխաններէն մէկը առաջ մղեցին, որ Սասունցիներու անունով յայտնեց եկողներուն, թէ չեն հաւատար կառավարութեան խոստումին եւ եթէ կ'ուզեն, որ կռիւը դադրի, պէտք է զօրքերը հեռանան Սասունէն, այն առան իրենք պատրաստ են խաղաղ հպատակ դառնալու օսմանեան իշխանութեան:

Երկու անգամ կրկնուեցաւ այս խօսակցութիւնը եւ տասը ձիաւորները, Մշոյ կառավարիչին հետ վերադարձան թրքական բանակ:

Իշխանները ետ դարձան եւ ժողովի նստեցան: Ոմանց դէմքին վրայ յոյսի նշոյլներ կ'երեւնային, սակայն իշխան Գրգոյի եւ Սարհատի դէմքերուն վրայ մնալ խորհուրդ մը կար:

— Տգաք, օսմանցին դատարար միջոցներու դիմեց, — ըսաւ իշխան Գրգօն, — այս կռիւը աւելի վտանգաւոր է, քան թնդանօթներու սոնոցը: Մեր զինական ուժերը ամփոփենք եւ ժողովուրդը քաջալերենք, որ չխաբուի թրքական խաբուսի խոստումներէն:

— Իշխան Գրգօ, — ըսաւ Սարհատ, — ամէնէն ծանր հարուածը այսօր ստացանք, երբ ոչ մէկ փամփուշտ չարձակուեցաւ երկու կողմէ: Յոգնած ու սպառած կարգ մը մարդոց դէմքերու վրայ յոյսի նշոյլներ երեւցան, ու ատիկա մեր միակամութիւնը կրնայ խորտակել: Իրենց մորթին վրայ հարկը անգամ զգացած են թրքական խաբարայութիւնը, բայց չեն խրատուիր: Աչքերնիս ամէն կողմ, հսկողութիւն կատարենք հոգիներուն վրայ:

Կէսօր էր արդէն: Թրքական բանակատեղիէն երեսունէ աւելի ձիաւորներ բաժնուած՝ ուղղուեցան դէպի Անտոք: Հափըդ փաշան էր, որ անձամբ կու դար բանակցելու, ու յայտնի էր, որ կռուի համար չէր, որ կը շարժէին դէպի Անտոք բարձունքը:

Գոռոզ հրամանատարը, կեղծ բարերարի դիմակը դրած, մօտեցաւ Սասունցիներու դիրքին: Դէմ-դիմաց էին արդէն, քսան մեթր հեռաւորութեան վրայ, երբ պատգամախօս մը, քիչ մը աւելի առաջանալով յայտարարեց.

– Հաֆիզը փաշան եկած է ձեզի խօսելու, Հայե՛ր: Առաջացէ՛ք եւ լըսեցէ՛ք իր խօսքը:

Քանի մը իշխաններ եւ տասնեակ մը զինեալներ, դիրքերու մէջ ժայռի պէս ցցուեցան: Հաֆիզ փաշան կեղծ ժպիտին հետ, խոփոռած աչքով դիտեց ըմբոստներուն այս կեցուածքը եւ խօսեցաւ խոտորէն ու կոբուկ.

– Սասունցիներ, խաբուած էք Օսմանեան պետութեան թշնամիներէն, ու ըմբոստացած ձեր բարերար կառավարութեան դէմ: Ձեր տունները ամբողջ այրած են. դուք ձեր ունեցածներէն արդէն զրկուած էք ու հիմա կը գտնուիք ձեր թնդանօթներու հարուածներուն տակ: Ձեր ժողովուրդը կը բնաջնջուի: Անձնատուր եղէ՛ք եւ զինքերը վա՛ր դրէ՛ք: Ձեզի ներում չնորհուած է ձեր վեհափառ սուլթանէն: Ու դուք հանգիստ կ'ապրիք պետութեան հովանիին տակ: Անա անձամբ եկած եմ ձեզ խրատելու, որ անխմաստ չորդուխութիւն չընէք եւ անմիջապէս դործադրէք այս հրամանը: Այլապէս վաղը առտու բանակը իր ամբողջ ուժով պիտի քալէ ձեր վրայ...

Պոռ լուրթիւն մը ախրեց: Հաֆիզ փաշան եւ իր հետեւորդները պատահական կը սպասէին: Սասնոյ իշխանները եւ իրենց թիկնապահները իրարու երես նայեցան ու պահ մը ետ քաշուեցան ժայռի մը ետին ու միայն մէկ հոգի մնաց դիրքերէն վեր կեցած, որուն հրահանգուած էր պատասխանել Հաֆիզ փաշային:

– Մենք կռիւի չենք սկսած պետութեան դէմ, դուք երկու ամիսէ ի վեր բանակ հանած էք մեր վրայ, մեր տունները այրած էք, մեր մարդիկը սպաննած էք ուր որ տեսած էք: Մենք պատրաստ ենք կռիւը դադարեցնելու, եթէ զօրքը քաշուի Սասունէն: Բոլոր իշխանները ժողովի պիտի նստին եւ վաղը առտու մեր պատասխանը կը հասնի ձեզի:

Հաֆիզ փաշան, մտայլ դէմքով, իր վերջին խօսքը ըսաւ.

– Ով որ անձնատուր ըլլայ եւ զինքերը յանձնէ, ներում կը չնորհուի անոր եւ տունը կը վերաշինուի կառավարութեան կողմէ: Իսկ անոնք, որոնք ըմբոստ պիտի մնան եւ զէնք բարձրացնեն կառավարութեան դէմ, պիտի բնաջնջուին անխնայօրէն:

Զիւրու գլուխները դարձնելով՝ Անտոքի վայրէջքը բռնեցին եւ ուղղուեցան զէպի Շէնիկ ու Սեմալ:

Մեծ իրարանցում եղաւ կուռղներու եւ ժողովուրդին մէջ: Բերնէ-բերան բանակցութեան խօսքերը տարածուեցան ամէն կողմ եւ ամէն մէկ գլխէն ձայն մը ելաւ: Իշխան Գրգօն բազմաթիւ իշխաններու եւ զեկավար մարտիկներու հետ քաշուեցաւ ժայռի մը տակ: Առաջին որոշումը եղաւ զինեալ սուբհանդակներու խումբ մը զրկել Մուրատի մօտ, ստեղծուած զրբութիւնը զեկուցելու եւ խնդրելու, որ անմիջապէս Անտոք գայ, վճռական որոշում մը կայացնելու համար:

Տկար հոգիներու մէջ փափսուքը կը շատնար: Անձնատուր ըլլալու տրամադրութիւն ունեցողները իրարու աչքի մէջ հոգիները կը կարդային: Անոնք կը կարծէին անձնատուութեամբ կարելի էր փրկել ժողովուրդը: Կիներու, հարսներու եւ նորահաս աղջիկներու բազմութեան մէջ վայրնասուն կար: Անոնք կ'աղաղակէին բարձրաձայն.

– Թուրքին չենք յանձնուիր: Կը մեռնինք, ժայռերէն վար կը նետենք մեզ, չուրը կը նետուինք ու կը խեղդուինք, բայց Թուրքին ձեռքը զերի չենք ուզեր իյնալ:

(Շար.)

Կ. Ս.

ԵՐԿՈՒ ՍՐՏԵՐ

Օր մը գարնան ծովափ գացի.
 Վերջապա էր, ծովը ակր էր,
 Սիրտը այնպէս կը փոքարկէր,
 Ձայնն ակիւքն լացի երգ էր:
 Կուրծքս բացի, սիրտս թեթեւ
 Ուռկանի տեղ ծով նետեցի...:
 Ծովը համադրա խռովեցաւ
 Ու տխրեցաւ...:
 Երբ քաշեցի, սիրտս լեցում
 Երազներով գանձի պէս էր...:
 Տեսայ ծովը խաղաղեցաւ,
 Ես տխրեցայ, խռովեցայ:
 Երկբարդ անգամ երբ նետեցի,
 Սիրտս կարմիր բոցերու մէջ
 Կը տառայտէր...:
 Անյազ կիրճն էր որ կը վառէր...:
 Այնուհետեւ շատ անգամներ
 Սիրտս այնպէս ուռկանի տեղ
 Ծով նետեցի, բախտ փարձելու:
 Կիրճէն յետոյ ձանձրոյթ ելաւ,
 Տեսայ տաղտուկ, ատելութիւն,
 Սիրայ կեղծիք, սիրայ խաբկանք,
 Ունայնութիւն:
 Ինչ որ սակայն պատահեցաւ
 Վերջապայէն հոգ էր միայն.
 Կէս գիշերին, լուսնակին տակ
 Վերջին անգամ երբ քաշեցի
 Սիրտս ծովում յատակներէն,
 Տեսայ գոյգ էր, ճիշդ իր մտան
 Ուրիշ սիրտ մը բուխ ու սիրուն
 Կը տրափէր...:
 Իրաւ սերը այնտեղ գտած
 Սիրտս դիւի կուրծքիս ներքեւ
 Ու նոր սիրտը հին սրտիս մէջ
 Ես հեռացայ այդ ծովափէն...:

ՇԱՀՊԱՆ

Ս Ի Ր Ե Ց Ի Դ Ր Ա Խ Տ Ը

Մեծ մօրս մեռած օրը, թերթերը դեռ բացին, որ Կանտին սպաննուեցաւ, մեծ հօրս մեռած օրը՝ Մենտերէսը կախաղան բարձրացուեցաւ, իսկ մօրս մեռած օրը՝ Քրուշչեւը պաշտօնանկ եղաւ։

Անկողնին մէջ երկարած այս թանկ-բուն մասին կը մտածէի ու մաքէս շատ բաներ կ'անցնէին։ Ըսի, — Եթէ ատանկ երթայ, անպատճառ իմ մեռած ատենս ալ բան մը պիտի պատահի։ Կը մտածէի Աստուծոյ փափաք մը ներկայացնել եւ ըսել անոր, թէ որո՞ւն ինչ կը բաղձայի։ Որովհետեւ, եթէ իմ մեռնելովս ոնէ նախագահ մեռնէր, ինծի ի՞նչ շահ կար ատկէ։ Կ'ուզէի որ Թուրքերը ամէնքը մէկ յանկարծամահ ըլլան։

Այս մտածումներուն մէջ էի, երբ յանկարծ մէկը ձեռքս անցադիր մը տը-ւաւ։ Նայեցայ որ ամէն ինչ պատրաստ է։ Անմիջապէս սնտուկ մը պատրաստեցի ու ճամբայ ելայ։ Արագ ընթացքով դէ-պի վեր կը բարձրանայի։ Մէկէն սնտու-կին կափարէլը ինկաւ, յետոյ՝ միւս մա-սերը։ Առանձին կը թռչէի անջրպետին մէջը։ Վախցայ որ կրնայի յողնիլ ու իյ-նալ։ Բայց այդ պահուն զօրաւոր այլ անտեսանելի ձեռք մը ձեռքէս բռնեց ու քաշեց։ Հագիւ երկվայրկեան մը տնցած էր, երբ ինքզինքս բլուրի մը գագաթը կայնած զգացի։ Մարդ մարդասանք չը-կար։ Ամէն կողմ ընդարձակ մարդագե-տին էր։ Ուրիշ ոչ մէկ բան կը տեսնու-էր, նոյնիսկ արեւ չկար, բայց կատար-եալ ցերեկ էր։ Մինչ շուրջ կը դիտէի, ճերմակ հանդերձներով մէկը մօտեցաւ ինծի ու հարցուց, թէ ի՞նչ կ'ընէի։

— Աստուծոյ բան մը պիտի ըսեմ, — ըսի, — բայց անմիջապէս մօտեցայ ըսե-

լիքս։ Ծուարած մնացած էի։ Բաւական տազնապեցայ։ Յետոյ անդրադարձայ, թէ շատ բան կար Աստուծոյ ըսելիք։

Դրախտին կողմը հարցուցի։ Ծեր-մակաւորը առաջնորդեց զիս։ Բարձր դը-րան մը առջեւ կանգ առինք։ Ջարկինք դուռը։ Բացուեցաւ։

— Ձէ՞ որ նեղ դռնէն պիտի մտնէինք, — հարցուցի։

— Ատիկա քուրիստոնեքումն համար է, — պատասխանեց։

Արդէն կը մտահոգուէի, թէ ինչպէս պիտի մտնեմ նեղ դռնէն։ Ուրախացայ։ Ուղղուեցանք դէպի Կիշէ մը, որուն վը-րայ «Վերին Հայաստան» գրուած էր։ Յետոյ, առանձին սենեակ մը մտայ։ Հող, Եւրոնի հրեշտակ մը միայն աչքե-րուս նայեցաւ ուշի ուշով։ Հողիս կը քննէր։ Կը դողայի։ Ծերմակ թուղթ մը տուաւ ձեռքս։

— Այս թուղթով ամէն կողմ կրնաս պտտիլ, — ըսաւ։

Այլեւս դրախտին մէջ էի։

Բոլորովին ազատ կը շրջէի։ Դաշտի մը մէջ առուակ մը տեսայ։ Մկնայ առ-ուակն ի վեր յառաջանալ։ Յանկարծ մեր դրացի Դաւիթ աղան տեսայ, որ հոգեբը կիսով մը ջուրին մէջ մխրճած՝ ժամա-նակ կ'անցընէր։ Ծանցաւ զիս։ Հար-ցուց։

— Մեռնելէս յետոյ ի՞նչ պատահե-ցաւ։

— Ի՞նչ պիտի պատահի։ Դադադիդ շուրջը հասած՝ բարեկամներդ սարէն ձո-րէն կը խօսէին։ Երբեմն նոյնիսկ բարձ-րաձայն կը խնդային։ Միայն նոր ձայն մը գալուն պէս խնդուքը ողբուկոծի կը

փոխուէր: Անկեղծութեանս համար կը ներես անշուշտ:

– Ներելու կամ չներելու հարց չկայ: Նոյնիսկ ըսին, որ ազատեցանք: Ընչդ չէ՞:

Սարսափած փախալ քովէն: Մինչ կը յառաջանայի, ճամբուս վրայ Յակոբ Պարոնեանը տեսայ: Հարցուցի.

– Դուք Յակոբ Պարոնեանն էք:

– Այո: Ուրիշ՞ կը ճանչնաք զիս:

– Ձեր գրականութիւնը շատ կը սիրեմ, – ըսի:

Հասկցուց, որ Երուսնդ Օտեանին կը սպասէ, թեթեւ պոռոյս մը բնիւր համար:

– Պուրճ Համմուտ եկէք, – ըսի, – հոն ձեզի շատ պէտք ունինք:

– Ծածրու ծախս չունիմ, – ըսաւ:

Երբ բաժնուցայ իրմէ, պահ մը վերջիւնցի մեր առօրեան: Օր չ'անցնիր, որ քանի մը տոմսակ չծախեն մեզի: Սիւնեմայի երեկոյթի տոմսակ, ներկայացումի տոմսակ, վիճակահանութեան տոմսակ: Կը ծախեն հա կը ծախեն: Թող օր մըն ալ Յակոբ Պարոնեանին համար տոմսակ մը ծախեն եւ հոգան ճամբու ծախսը, ըսի ինքնիրենս ու յառաջացայ:

Դէմս ելաւ ինծի հանդիպած առաջին հրեշտակը եւ անկէ ետք ինք առաջնորդեց զիս: Տեսանք բազմաթիւ դատապարտուածներ:

– Այս տիկինը կը ճանչնաս, – հարցուց կին մը մասնանշելով:

– Այո, – ըսի, – մեր դրացին էր: Փոքր տարիքէն ապաշխարած էր ու ինքզինք Անտուոյ յանձնած:

Խնդաց: – Ինքզինքնին կը խաբեն, – ըսաւ, ու աւելցուց.

– Դեռ այստեղի պատիժը վերջացընելէ յետոյ, դժոխք պիտի երթայ, քանի որ ուրիշներուն դայթակղութեան պատճառ եղած է:

Ուրախացայ: Քանիներ տեսայ, որոնք Անտուոյ անունով սրբացած կը համարուէին, բայց պատժուած էին ուրիշները դայթակղութեան մղած ըլլալու յանցանքով: Մէկը կար մանաւանդ, զոր շատ լաւ կը ճանչնայի: Թերթիկ կը բաժ-

նէր ու Անտուոյ խօսքը կը քարոզէր աշխարհի վրայ, բայց հոս կախած էին զինք ձեռքերէն ու ծարաւ եմ կը պոռար...

Հրեշտակը յետոյ զիս տարաւ հսկայ հայելիի մը առջեւ, որուն տակ անուանաւորներ կային ու անոնց քով՝ կոճակ մը:

– Այս հայելին, – բացատրեց ուղեկիցս, – հոս դրուած է անոր համար, որ այստեղէն կարենաւ կարդալ երկիր ապրող մարդոց սրտերը: Ապա առաջարկեց, որ ազգականներուս մէկուն սիրտը կարդամ:

– Կարդալու պէտք չկայ, – ըսի, – կը ճանչնամ: Մեզի հանդէպ շատ անկեղծ է, մանաւանդ, – աւելցուցի, – ապաշխարած քոյրիկ մըն է:

– Դուն կրիւք կոճակը, – ըսաւ:

Կրիւցի: Սկսայ դողալ: Այնքան սեւ սիրտ ունէր ու հոգիին մէջ այնքան նախանձ կար մեզի հանդէպ, որ սարսափեցայ:

Հրեշտակը յաղթական կեցուածք մը առած էր: Ըսաւ.

– Իր տղոց եւ աղջիկներուն պիտի ներուի, բայց իրեն՝ երբեք:

Քաջաւերուած՝ ուրիշ կոճակներու վրայ եւս զրի մատու: Ամէնուն հոգիները կը կարդայի ու շատերուն մէջ միայն նախանձ ու ատելութիւն կը տեսնէի, քէն ու ոխ, իրենց ժպիտներուն տակ սեւ սրբութեք:

Ապա առաջնորդս զիս տարաւ յայտնի քարոզիչի մը սենեակը: Ան ալ տասնըհինգ տարուայ անային բանտարկութեան դատապարտուած էր: Պատճառը հարցուցի: Ըսաւ.

– Ձապէն աւելի ինքզինք կը գողնէ: Եթէ շարունակէ, պատիժն ալ պիտի երկարաձգուի:

Կը մօտենայինք դրախտի վերջաւորութեան: Պարիսպը հեռուէն կ'երեւէր:

Հրեշտակը բաժնուցաւ ինձմէ ու առաջ առաջ զիս: Բուն դրախտը վերջացած էր եւ կարծես ազատ դուռի մէջէն կը քալէի՝ թեթեւցած սրտով, խորունկ գոհունակութեամբ: Հիացած ու հմայ-

ուած: Այդ գեղեցկութեան մէջ, յանկարծ տարօրինակ դէպքի մը ականատես եղայ: Հակակրեկի դէմքով մէկը Թէհլիբեանի կօշիկները կը ներկէր, դրախտի գրան մօտ: Հետուն ճանչցայ Թէհլիբեանը, բայց ներկարարը չէի ճանչնար: — Ո՞վ է, — հարցուցի: — Թալաթ փաշան է, — պատասխանեց Թէհլիբեան:

Ու պատմեց, որ Թալաթ ամէն օր, դժոխքէն դրախտ գալով հայերուն կօշիկները կը ներկէ, ու Թէհլիբեանի ժամանումէն առաջ, ամէնուն կը հարցնէ:

— Թէհլիբեանը եկա՞ւ:

Մինչ կը խօսէինք Թէհլիբեանի հետ, տեսայ, որ Պետրոս Առաքեալ ուշի ուշով մեր խօսակցութիւնը մտիկ կ'ընէ: Երբ իրեն մօտեցայ, հարցուց.

— Ո՞վ է այդ մարդը, որուն հետ կը խօսէիր:

— Մեր հերոսներէն մէկն է, — ըսի: Ապա իրեն ներկայացուցի ներկարարը: Ըսի Թէ ինչու Թէհլիբեանը զայն դժոխք զրկեց:

— Լուր չունի՞ր, Թէ ինչեր պատա-

հեցան, — հարցուցի, երբ նկատեցի իր անտարբերութիւնը:

— Ոչ, լուր չունիմ, — ըսաւ:

Միւստ նեղուեցաւ: Ուրեմն մեր բոլոր տառապանքները, Գրիստոսին ու քրիստոնէութեան համար Թալաթ ծով արիւնը պարապ տեղը եղած են: Յանկարծ անդրադարձայ, Թէ որո՞ւ հետ կը խօսէի:

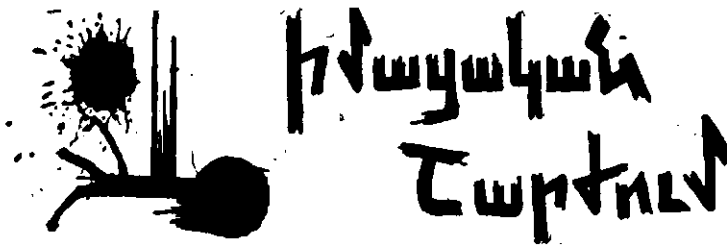
— Բայց կարծեմ, — ըսի Պետրոս Առաքեալին, — Յիսուսին համար ալ ըսիք, որ ես այդ մարդը չեմ ճանչնար:

Ջղայնացաւ: Ամուր մը սեղմեց վիրջը: Ձեռքերուն մէջ կը տապալտկէի: Պիտի խեղդուէի: Վախէս պոռացի: Ձայնէս արթնցայ: Յուզումէս կուրծքս կ'եղեւ: Չէր: Զարմացած կը դիտէի շուրջս: Այս բոլորը ուրեմն երա՞զ էր, ինչպէ՞ս այդքան գեղեցիկ երազ մը այդքան շուտ վերջացուցի:

✽

Հիմա որ երազս դրի կ'անեն, հարցում մը կը տանջէ զիս: Արդեօք երբ մեռնիմ, Պետրոս Առաքեալ պիտի ձգէ՞, որ հանգիստ դրախտ մտնեմ...

ՆԵՐՍԻՍ ՎԻՐԱՊԵԱՆ

ՀԱՅ ԴԱՏԵ

ՆԵՒԹՈՒՐԲ ԵՂԵՌՆԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆԸ

(ՆԵՐԱՄԱԿԱՆ)

1966-ը յիսնամեայ տարեկիցն է Հայ ժողովուրդի ամենէն եղբրական զոհարե-
րութեան յանուն իր դատին:

Մեր Հայրենի աշխարհին մեծադոյն մասը բռնազրաւող թուրքը դարերով խոշտանկեց մեր ժողովուրդը ֆիզիքա-
պէս եւ հոգեպէս: Պաշտօնական թէ ան-
պաշտօն առօրեայ կեղեքումներով անոր տնտեսութիւնը հիւծեց, բարոյական կեանքը տրորեց, մշակութային ձգտում-
ները խափանեց՝ այսպէսով զայն վերա-
ծելու համար իրաւազուրկ ստրուկներու բազմութեան մը, որ իր դոյութիւնը պի-
տի քաշէր իր տէրերուն բարօրութեան միայն ծառայելու համար: Աւելի ուշ՝
զանդուածային կոտորածներով տրինի մէջ խեղդել փորձեց մեր ժողովուրդին ռզեկան վերազարթումը: Եւ վերջապէս,
երբ գործադրուած բոլոր վայրադ միջոց-
ները անզօր եղան Հայ ազգային կեանքին յարուճուն մակընթացութիւնը արգիլե-
լու, թուրքը վճռեց ազգերու քարտէսէն միանգամայն դիւր ջնջել Արեւելքի մէջ իր աշխարհակալութեան ճամբան խափանող այս ժողովուրդը: Այն ատեն պետական-
օրէն կազմակերպուած եւ ազգովին ձեռ-
նարկուած եղեռնազործութեամբ մը, որ իր ցեղասպան տաբոգութեամբն ու դո-
ծադրութեան դաժան եղանակովը նմանը

չունի պատմութեան մէջ, թուրքը իր տիրապետութեան տակ ինկած մեր Հայ-
րենի երկիրը դատարկեց իր բնիկ տա-
րէն, տեղահան ըրաւ նաեւ իր պետու-
թեան տարբեր շրջաններուն մէջ բնակող
զրեթէ բովանդակ Հայութիւնը եւ յաջո-
ղեցաւ թրջօրէն յօշոտել իր բնակավայ-
րերէն դուրս թափուած այս ժողովուր-
դին մեծադոյն մասը. այսինքն՝ շուրջ
մէկուկէս միլիոն Հայ, առանց սեռի խը-
րութեան, արգանդաբնակ սաղմնային տ-
րարածէն մինչեւ գերեզմանաժերձ ծե-
րունին:

Անդունդ բացուեցաւ մնացող Հայու-
թեան ազգային կեանքէն ներս:

Անդունդ՝ որուն զահավէժ խորքը
այսօր իսկ գլխու պտոյտ կու տայ իւրա-
քանչիւր Հայու: Անդունդ՝ ուր մեր յօ-
շոտուած զոհերուն նշխարները չհատուց-
ուած նահատակութեան չարչարանքը
կ'ապրին դեռ: Անդունդ՝ ուրկէ արձակ-
ուող բողոքի ճիւղ տակաւին խեղդուած
կը մնայ եղեռնագործին հեզնական քր-
քիջէն:

Ահա թէ ինչու Ապրիլ 24-ը, իբրեւ
տարեկիցի օրը մեր Համազգային նահա-
տակութեան, մեռելներու սգակիր յիշա-
տակութեան օր մը չէ միայն, այլ մա-
նաւանդ բողոքի եւ ուխտի օր մը: Բողոք՝

իրենց «փոքրիկ դաշնակից»-ին դատին դաւաճանող քաղաքական դեկլարներուն դէմ՝ ուխտ՝ մեր մեռելներէն մեզի կը տակնուած այդ դատը իր արդար ելքին հասցնելու։

❖

Լօղանի դիւանագէտներուն կողմէ տրուած մահացու հարուածով մեր դատը աղետաւոր նահանջի մը մատնուեցաւ։ Այդ օրէն ասդին՝ Ֆիլիքապէս սպառնաւ մեր ժողովուրդին բնազդական մտահոգութիւնը եղաւ մեծ եղեռնէն եւ պատեւրազմի աղէտներէն փրկուած համրանքն ու որակը պահելու զգաստ հաշիւ մը։ Ասով՝ տարտղնուած հայ բազմութիւններուն համար, տարիներու ընթացքին, Ապրիլ 24-ը եղաւ գրեթէ լոկ հանդիսական ուղի եւ ոգեկոչումի թուական մը, որուն պատմական իմաստն ու թելադրական զօրութիւնը, սակայն, չեղտօրէն ներկայ կը մնար մեր համազգային դիտակցութեան մէջ։ Բայց 1965-ը, իբրեւ մեր ազատագրական պայքարի ամէնէն եղբայական ստամբին յիսնամեայ տարելիցը, այլապէս ներգործական թուական մը ըլլալու կը կոչուի մեր ազգային դատի հետապնդման տեսակէտէն։ Այսօր, ապաքինման յիսնամեայ շրջանէ մը վերջ, հայ ժողովուրդը Ֆիլիքապէս եւ հոգեպէս վերակազմակերպուած, զարմեալ իր ձայնը կը բարձրացնէ քաղաքական հրապարակին վրայ՝ իբրեւ պահանջատէրը իր անտեսուած իրաւունքին։

Հայութեան բոլոր հատուածներուն կողմէ ծայր տուած է խօսքի ու գրի ինքնաբերական շարժում մը, որ կը թուի թէ կազմակերպուած աշխատանքի մը վերածուելու վրայ է արդէն։ Ինչպէս կ'եմբել՝ 1965-ը լոկ հանդիսական արարողութիւններու սահմանուած եւ այդ արարողութիւններով սահմանափակուած թուական մը պիտի չըլլայ, այլ կոչուած է ըլլալու տարիներով ընդհատուած մեր ազգային դատին վերակոչման եւ այդ դատին նուիրուած հետեւողական գործունէութեան մը մեկնակէտը, որ կրնայ յիշատակելի անկիւնագարձ մը ըլլալ մեր

քաղաքական պայքարի ընթացքին վրայ։ Ընդէ, մենք պետական անկախ կազմակերպութեամբ օժտուած ժողովուրդներու ազդու միջոցները չունինք յաջողելու համար։ Զունինք նաեւ մեր պահանջած հայրենի հողը մեր ոտքին տակ՝ հոն շարունակելու համար մեր ազատագրական պայքարին արիւնոտ տրամալ։ Ունինք միայն շատ սուղ գնուած իրաւունքի մը բարոյական ուժը։ Իսկ մենք շատ դառն փորձառութիւններով կը ճանչնանք այդ ուժին տրուած վարկը քաղաքական աշխարհի մէջ։ Հա՞րկ է, ուրեմն, հաւատալ տակաւին թէ այդ աշխարհը վարող իրաւարար ատենաներուն խղճմտանքը եւ օրոյրովին թափուր չէ բարոյական նկատողութիւններէ եւ թէ անոնց համար եւս մնալուն դեր մը չի կրնար ըլլալ պատմութիւնէն բազմիցս վերկայուած ոճրագործին պաշտպանութիւնը ազատագրական պայքարի զոհին դէմ։ Այսօր կարելի՞ է յուսալ, - երբ աշխարհակալ պետութիւններ հետզհետէ տեղի կու տան տիրապետուած ժողովուրդներու ազատագրական ձգտումին առջեւ, երբ ընկերային հոլովութիւն նախնական աստիճաններուն վրայ գտնուող ցեղերուն իսկ կ'արտօնուի ազատութիւն եւ պետութիւն խաղալ, երբ հազարամեակներէ ի վեր իրենց երկրէն դուրս թափուած ժողովուրդներ մէկ օրէն միւսը տէրը կը դառնան իրենց կորստուած հայրենիքին, - կարելի՞ է յուսալ որ ի վերջոյ մարդկութեան համար ամօթ մը պիտի համարուի՝ երեք հազար տարիներէ ի վեր աշխարհի քաղաքակրթութեան ծաւալող դադափարապաշտ ժողովուրդ մը զրկուած պահել իր հայրենական ռեփականութիւնէն, որուն խոպանացած դաշտերն ու ամալացած աւերակները իր վերաշինական աշխատանքին կ'ըսպասեն տակաւին։ Հա՞րկ է արդեօք ենթադրել որ փոխուած են ժամանակները, որ փակուած է ծովերու տիրապետութեան շրջանը, երբ մեծ պետութիւններուն մարտանաւերը «չէին կրնար Արարատի զազաթը բարձրանալ» արգելելու համար ազատատենջ ժողովուրդի մը գանդուածային խողխո-

դուժը ի՛ր իսկ հայրենիքին մէջը. եւ որ, մթնոլորտի տիրապետութեան սա օրերուն, օդանաւերը սիրայօժար պիտի սաւառնին եղեռնագործ պետութեան մը գլխուն վերեւ՝ պարտադրելու համար անոր իրենց բնիկ երկրէն դուրս թափառող հայ զանգուածներուն երջանիկ հայրենադարձը:

Հասկնալի է հարկաւ որ, մօտաւոր անցեալէն քաղաքացիական պատերազմները չկարենանք տալ այս հարցումներուն: Բայց, բարեբախտաբար, կը թուի թէ այսօր մեծ պետութիւններու հինցած դիւանագիտութիւնը միակ ազգակը չէ այլեւս ճնշուած ժողովուրդներու ազատագրական դատին լուծման: Կա՛յ նաեւ ժամանակի գաղափարական ուժերուն հոսանքը, որուն ներգործութենէն միշտ ազատ չէ նսեւ քաղաքական ղեկավարը: Մեր օրերուն՝ ասիական եւ արիւիկեան բաղձաթիւ ժողովուրդներու ազատագրութիւնը աշխարհակալ պետութիւններու լուծէն՝ գաղափարական այս ազդակով կը բացատրուի էսպէս: Եւ մենք կը հաւատանք որ, ինչ որ ալ եղած ըլլան մեր ազգային կեանքի առարկայական պայմանները, ինչ որ ալ եղած ըլլայ հայելութեւրք ուժերու յարաբերութիւնը, մեր դատը եւս կարելի չէ տեւական անտեսումի եւ լքումի մատնուած պահել. ու մասնաւոր մեր դատը, որուն համար մեր ժողովուրդը իր կէսը զոհ ըրաւ ազատութեան բաղինին:

Այս հաւատքով դարձեալ հրապարակ կու գանք անգամ մը եւս ի լուր աշխարհի հռչակելու համար մեր անկորնչելի իրաւունքը: Յոյց տալու համար աշխարհին որ, ի հեծուկ թուրքին ցեղասպան ոճիրին եւ ուրիշներուն մեղսակից համակերպութեան, այսօր մեր ժողովուրդը կայ ու կը մնայ, աւելի կենսունակ քան երէկ, իբրեւ անդիմադ իրաւատէրը իր դատին: Յոյց տալու համար որ իբրեւ որոշումները թուրքով ջնջող յաջողական գլխահարկներու խեղկատակութիւնը երաշխիք մը չէ տիրողներու ա-

պահովութեան եւ աշխարհի խաղաղութեան համար:

Բայց այսու հանդերձ մեր այս գրութիւնը դիտումը չունի քաղաքական աշխարհին խղճմանքը կամ օտարին համակրութիւնը շահելու: Մեր խօսքը ամէնէն առաջ ուղղուած է մեր ժողովուրդին. եւ մասնաւոր մեր նոր սերունդին՝ արթուն պահելու անոր գիտակցութիւնն ու հետաքրքրութիւնը իր ազգային դատին վերաբերմամբ: Եւ ուրեմն մեր նշանակալից է բացատրել մեր ազգային կեանքի երկկուսան աղետաւոր իրադարձութիւններուն պատճառները եւ այդ մշտնապէս պատճառներուն վաղուան հաւանական հետեւանքները:

Դժբախտաբար այդ պատճառները տակաւին կ'անգիտացունին ո՛չ միայն նոր սերունդին, այլ նաեւ մեր հին ու նոր մտաւորականութեան մեծագոյն մասին կողմէ: Մտահոգիչ է երեւոյթը, երբ մեր դատի մասին խօսելու յաւակնող մարդեր այսօր իսկ մեր նորագոյն պատմութեան ամէնէն հակասադրական ղէպերուն կը ծօտենան տէմօտէ եղած բացատրութիւններով: Մենք հոս նկատի չունինք աման տեսակէն այն քաղաքագէտները, որոնք թուրքին եղեռնագործութիւնները, եւ մասնաւորաբար ապրիլեան եղեռնը, կը վերադրեն մեր քաղաքական ահապահութեան եւ անկէ ծագած սխալներուն: Բայց կան աւելի գլուրջները, որոնք, մեր պատմութեան այնքան աղետալի դասերէն վերջ, ճանցածը՝ անցածը համարելով այսօր իսկ կարելի եւ յանձնարարելի կը գտնեն թուրքին հետ քաղաքական հաշտ դրացնութիւն մը: Քառասուն տարի առաջ (1926), իր Վիսաքեալ Անկախ Թուրանիայով, Ջարեւանդ անվիճելի փառատարկութիւններով ցոյց տուած է թուրք քաղաքական մտայնութեան հոլովոյթը եւ ապրիլեան եղեռնագործութիւնն ու Անգրկովկասեան Հայաստանի ու հայութեան կեանքին հետ կապուած յետագայ աղէտները բացատրած՝ իբրեւ անխուսափելի եղելութիւններ այդ հոլովոյթի վերջին հանգրուանին վրայ: Իսկ այսօր մեր մտաւորականներէն շատեր աղ թան-

բազմաթիվ աղատություններ չունի իր մտածումին համապատասխան եղբերն ու բանաձևերը զործածելու՝ իր անձին գուրս թելադրանքներու հնթակայ ըլլալով։ Բայց ընթերցողը, մանաւանդ օտար, աուեալ կոնգակին արտայայտուած բովանդակութիւնն է որ նկատի կ'ունենայ եւ ո'չ թէ անոր հեղինակին թաքուն տրամադրութիւնները։

Հայկական դատին առնչութեամբ՝ ըլլալ վերջին տարիներուն Հայաստան հրատարակուած երկերու մէջ, ըլլալ եղեռնի յիշմամեայ տարելիցին առթիւ արտասահման հրատարակուած յոդուածներու մէջ՝ ուշադրաւ է մասնաւոր միտում մը թուրք ժողովուրդը կատարուած եղեռնադժոխութեան անմեղական կեցնկաւորութիւնը արեւելեան թուրքիոյ օրուան քաղաքական վարելիքներուն վրայ։

Ըստ Ծ. Ղ. Սարգսեանի «Փաստաթուղթերը վկայում են այն մասին, որ թուրք ժողովուրդը ոչ միայն անմասնակից էր երիտթուրքական կլիկի կողմից անցկացուող հայերի ոչնչացման քաղաքականութեանը, այլեւ փորձում էր հակադրել դրան եւ օգնութիւն ցոյց տալ հայերին»։ Եւ իր այս հաստատումը փաստարկելու համար հեղինակը կը դիմէ առատ իրաւ փաստաթուղթերու անհաւաստի վերկայութիւններուն, որոնք մեծ մասամբ հայթայթուած են ուսումնական ողբերկներէ։

Եւ իր այս թուղթէ փաստերուն անունով հեղինակը մեղի կը պատմէ թէ ո'ր վայրին կամ ո'ր երեւակայական գայմագամներ իրենց պաշտօնն ու անձը վրտանդելու գինով մերժած են հնթարկուիլ կառավարութեան հրահանգին. թէ ո'ր քաղաքի կամ գիւղի թուրքերը փորձած են արգելք ըլլալ կառավարական հրահանգին գործադրութեանը՝ փրկելու համար իրենց համաքաղաքացի կամ համազիւղացի հայերը։

Կը հասկնանք ճշգրտագրեաններու հարկադրանքը համառուսական կեդրոնի քաղաքականութեան պատշաճելու՝ չվերաւորելու համար դրացի թուրքիոյ եւ

եղբայրական Ատրպէյճանի փափուկ ռիտերը։ Բայց չենք հասկնար այսքան շատ մանրուք փաստեր հարելու հետամտութիւնը՝ ապացուցանելու համար թէ ամբողջ ապրիլեան եղեռնադժոխութիւնը «տեղի ունեցաւ փոքրաթիւ մի խմբակի կամբով»։

Մօտաւորապէս այս արամադրութիւնը ցոյց կը արուի նաեւ արտասահմանեան յօդուածադիրներէն շատերուն կողմէ։ Ասոնց հրատարակութիւններուն մէջ եւս բաւական շատ է փաստերու մանրուքը՝ վկայելու համար եղեռնի հրահանգին դէմ այս ու այն թուրք պաշտօնատարին ընդվզումը կամ այս ու այն թուրք անհատին բարեհացակամ ցաւակցութիւնը։

Ինչպէս կ'երեւի՝ թուրք մարդերու ի նպաստ բերուած այս վկայութիւնները, ըստ դրողներուն, հիմնական առաջադրութիւնը արժեցնելու քաղաքագիտական քաջքի մը կը համապատասխանեն։ Այսպէսով՝ թուրք կառավարութեան վերայ ծանրացող ամբաստանութիւնը անելի ուղղամիտ եւ համոզիչ կը նկատուի թուրք մարդերու իսկ ընդվզումով փաստուած կ'ըլլայ ձեռնարկուած եղեռնադժոխութեան զարհուրելի աստիճանը։ Նաեւ՝ պատասխանատուութեան գետնին վրայ թուրք կառավարութեան անջատելի թուրք ժողովուրդը՝ այս վերջինին արամադրութիւնը շահած կ'ըլլանք ընդդէմ առաջինին։

Մենք, որ ոչ վարժութիւնը, ոչ ալ համակրութիւնը ունինք քաղաքագիտութեն խօսելու ոտ անշահ եղանակին, անքաղաքագիտութեն բացինք անոր տուն տըւող թաքուն նկատումները։ Քաղաքական ղեկավարին անկ է, հիմնական թեղ մը առաջ քշելու համար, իր գիւտագիտական յարաբերութիւններուն մէջ ի հարկին իր մտածումը ծածկել եւ իր կարծիքներէն ու արամադրութիւններէն կողմնակի գիշումներ ընել, իսկ եթէ հայ եւ թուրք յարաբերութեանց մասին խօսողներէն ոմանք համոզումով առաջ կը քշեն իրենց թրքանպաստ վկայութիւնները, մենք այս յօդուածաշարի ընթացք

քին անոնց կը պատասխանենք իր տեղին՝ առ աթմ գիտել տալով միայն որ հայ դատին վերաբերմամբ մենք գործ չուենինք թուրք անհամեմատ կամ խմբակներու հետ։ մեր խօսքը թուրքի մասին է ընդհանրապէս՝ իրրեւ կառավարութիւն ներկայանայ ան թէ իբրեւ ժողովուրդ։ Իսկ թէ իբր աշակերտն ո՛վ է մեր դէմ կեցող թուրքը՝ առկա ի յառաջագունէ կը հռչակենք իր մերկ ճշմարտութեամբ, ինչ որ, ըսինք, պարտականութիւնն է դրողին, երբ իր խօսքը կ'ուղղուի ժողովուրդին։ Մենք այս մասին անվերապահօրէն կը համաձայնինք թուրք յայտնի հրապարակագիր ձէլալ Նուրիին հետ։ Այս վերջինը, որ բաց կերպով արտայայտուած էր Ռուսիոյ դէմ, ասոր համար քննադատուած ըլլալով կարգ մը թուրք լրագրողներու կողմէ՝ կը գրէ. «Շատեր իմ պայքարս հակաքաղաքագիտական գըտան։ Սակայն ասոնք գիտնալու էին որ խօսքերը ծածմէլ, թշնամիին դիմաց բարեկամ երեւիլ եւայլն՝ դիւանագէտներուն պարտականութիւնն է։ գրողները ուրիշ՝ աւելի անկեղծ իրաւունք մը եւ պարտականութիւն մը ունին, որ ժողովուրդին ու կառավարութիւնը արթնութեան հրաւիրել է։ Դիւանագիտութիւնն ու հրապարակագիրութիւնը տարբեր բաներ են... Ամբողջ տւեալն ու կարողութեամբս, ամբողջ ձանդաղ շարունակաբար պիտի պոստմ։ Ինչպէս որ Դիմոսթենէս, Աթէնքի մէջ, իր երկիրը փրկելու համար, անընդհատ կը պոստար, ես ալ, մինչեւ որ ձայնս նուաղի, բարձրաձայն պիտի պոստմ։

Ո՛վ Մուհամմէտի համայնք, ո՛վ երկրի խալիֆան, ո՛վ օսմանեան աուլթան, ո՛վ զարաւուր Պալա ալի, Ռուսիան մեր թշնամին է, Ռուսիայէն բարիք չի գար»։

Այս վրանբաց հակառուս պոստուգորէր արգելք մը չեղաւ որ ձէլալ Նուրի 1919-ին Քէմալի կողմէ Մուկուա ուղարկուի Լեւոնի հետ բանակցելու համար՝ այս անգամ անշուշտ դիւանագէտի (գուք ինչ անուն կ'ուզէք՝ տուէք) լեզուով։

Իսկ մենք, որ օր մը Հայաստանի կառավարութեան կողմէ Անգարա բանադընաց դրկուելու համար ոչ դիւանագէտի պատրաստութիւն, ոչ ալ դիւանագիտական ճկուն լեզուին շնորհը ունինք, խօսելու ճարտար եղանակը մեր քաղաքագէտ ղեկավարներուն թողլով՝ հակաքաղաքագիտական անկեղծութեան օրինակը հրապարակագիր ձէլալ Նուրիին կ'առնենք՝ պոստուա համար մեր ժողովուրդին։

Ո՛վ հայ ժողովուրդ, թուրքը մեր ուխտեալ թշնամին է, որ վճռած է ջնջել մեզ ազգերու քարտէսէն։ Ապրիլեան եղեռնագործութեամբ անիկա իր այս վըճիւր մասամբ միայն իրազեմեց. մնացածը լրացնելու համար տուալիս պատեհութեան միայն կը սպասէ։ Այս երկրագունտին վրայ թուրքը իր քով տեղ չի թողուր Հայուն, ուրկէ կը հետեւի թէ այս երկու ժողովուրդներէն կամ մէկը պիտի չջանայ, կամ միւսը, առնուապէս կամ մէկը քաղաքականօրէն զանցառալի քանակի մը պիտի վերածուի, կամ միւսը։

Կը հասկնանք արդեօք թէ սա բարձրագոյն յայտարարութիւնը թուրքին անցեալ եղեռնագործութիւններուն վրէժխնդրական անգրադարձը չէ, ոչ ալ նրկատի ունի թուրքին յետագայ պարագայական մէկ եղեռնագործութիւնը։ Պիտի հասկնանք վերջապէս թէ՛ ասիկա, մեր դատին՝ մեր դոյութեան իսկ վերաբերմամբ, երկուան եւ այսօրուան թուրքիոյ մահացու վճիւրն դէմ զգաւորութեան կոչ մըն է մեր ժողովուրդին։ Թէ անիմատ է այլեւս քաղաքագիտական իմաստութիւն ծածմէլ բառերուն տակ, երբ թուրքն է որ մեղի աղաղակել կուտայ այս եղբրական ճշմարտութիւնը՝ մեզ սթափումի կանչելով քաղաքական իր վրանբաց հետամտութեամբ։

Ի՞նչպէս, — պիտի հարցնեն տակաւին շատերը։

Այդ հարցումին պատասխանը պիտի ըլլայ արդէն այս յօդուածաշարքը։

(Շար.)

ԵՒ. ՅԱՄԵԱՊԵՏԵԱՆ

Ս Ե Ի Ա Ն Ա Յ Լ Ի Ճ Ը

(Նորո աւագանիի գնահատական դերը խորհրդային Հայաստանում)

Մասնագէտների կողմից բարձրաձայն յայտարարւում էր, որ Սեւանայ լճի ջրերի պաշարները, որպէս կարգաւորիչ ռեսուրսներ, մեծ արժէք են ներկայացնում եւ դրանք պէտք է օգտագործուեն առաւելագոյն խնայողութեամբ, իսկ միւս կողմից անհրաժեշտ է իրականացնել մի շարք միջոցառումներ Սեւանայ լիճը որպէս բազմամեայ կարգաւորիչ յաւիտեան պահպանելու համար: Ուստի՝ Սեւանայ լիճը որպէս յաւերժական կարգաւորիչ պահպանելու համար անհրաժեշտ է վերանայել լճի օգտագործման միջին ալիքի վերաբերեալ ունեցող հիմնական սխեման:

Մէկ ուրիշ իրողակէտ եւ գործունեայ մասնագէտ գրում էր, — «Դրսեւորուեցին լիճը իջեցնելու բացառական հետեւանքները: Կործանարար երեւոյթներ են տեղի ունենում շրջապատող միջավայրում, լճի բացուող գիւղատնտեսական իւրացման համար պահանջւում է զգալի մէկէօրոսիւ աշխատանքներ եւ ուղղում, որովհետեւ ստացւում է քաղաքացիական տերիտորիա: Հրազդան գետի վրայ կառուցուած հիդրոէլեկտրակայանների աշխատանքը պահպանելու համար պահանջւում են խոշոր լրացուցիչ կապիտալ ներդրումներ եւ դրանց իրականացման դէպքումն էլ Սեւան-Հրազդան Կասկադի հիդրոէլեկտրակայանների արտադրականութիւնը կը կրճատուի առնուառն երկու եւ կէս անգամ, այսինքն մինչեւ 1 մլրդ. կիլովատ-ժամ: Համապատասխանաբար կ'իջնի Սեւան-Հրազդան Կասկադի հիդրոէլեկտրակայանների տնտեսական բարձր արդիւնաւէտութիւնը: Պահանջւում է ժամանակակից գիտութեան

տուեալների հիման վրայ ստուգել տնցեւորում կազմուած լճի բալանսը: Սեւանի պրոբլէմի վերջին ժամանակներս կատարուած հետազոտութիւններն արդէն ցոյց են տալիս, որ տեխնիկայի զարգացման, բնական ռեսուրսների ուսումնասիրութեան ժամանակակից մակարդակը, հաշուի առնելով տնած նիւթական բազան, հնարաւորութիւն է տալիս Սեւանի օգտագործման համար գտնել աւելի պրոգրեսիւ լուծումներ: Այժմ ամենուրեք ընդունուած է, որ աւելի նպատակաշարժար է պահպանել Սեւանը եւ այն դարձնել մշտական կարգաւորիչ հիդրոսակումուլետոր:

Մամուլում այդ կարգի ելոյթներինց յետոյ, 1956 թուի Դեկտեմբերին հրատարակուեց Հայաստանի կուսակցական ղեկավարութեան եւ կառավարութեան հաղորդագրութիւնը՝ մասնագէտների խմբի ներկայացրած առաջարկների քննարկման եւ ընդունուած համապատասխան որոշման մասին: Այնպեւ, հանրագումարի բերուելով զանազան տուեալներ եւ առաջարկներ, ընդունուած էր Սեւանայ լիճը բոլոր հնարաւորին բարձր մակարդակի վրայ պահելու սկզբունքը, անհրաժեշտ էր համարուած արագացուած թափով աւարտել Կասկադի բոլոր էլեկտրակայանների կառուցումը, ինչպէս եւ ուժային այլ աղբիւրների որոնման եւ ուսումնասիրման գործի աշխուժացումը: Կառավարութեան կից ստեղծուեց «Սեւանի Կոմիտէ», մշտապէս գործելու իրաւասութեամբ:

1958 թուի Մայիսի 30-ին ԽՍՀՄ կառավարութիւնը, քննարկելով Հայաստանի ղեկավար մարմինների վերոյիշեալ

միջոցառումները, յատուկ որոշմամբ հաստատեց լինել հնարավոր բարձր մակարդակի վրայ պահելու նոր սկզբունքը, բայց բաւական համարեց հասկալի վեց էլիկտրակայանների կառուցումը, նկատի ունենալով նրանց նուազ օգտակարութիւնը: Որոշուեց էլիկտրատւային նոր աղբիւրներ դործարկել Հայաստանի այլ շրջաններում, իսկ Հրազդանի տուած էլիկտրական ուժը լրացնել դրսից բերելիք ջերմային աղբիւրներից ստացուող ուժով:

Այսպիսով ձեւաւորուեց Սեւանի ջրերի օգտագործման նոր ծրագիրը, որը դեռեւս վերջնական կերպարանք չունի, բայց պարզ է նրա հիմնական ուղղութիւնը:

4) ՍԵՒԱՆԻ ՋՐԵՐԻ ԾԳՏԱԳՈՐԾՄԱՆ ՆՈՐ ԾՐԱԳԻՐԸ

Նախքան նոր ծրագրի հիմնական դրոյթների շարադրումը, կարեւոր է ամփոփել այն պատճառները, որոնք մասնագէտներին ու իշխանութիւններին դրողեցին հրաժարուելու հին ծրագրից եւ սրտնելու նորը: Մամուլում հրապարակուած նիւթերը ի մի դումարելով, կարելի է վստահօրէն պնդել, որ այդ պատճառները առաջին հերթին տնտեսական են: Մանաւանդ պատերազմի ժամանակ Սեւանի ջրերը անխնայօրէն վատնուեց եւ լճի տասը մեթրից աւելի իջնելուց յետոյ պարզուեց, որ ներդրուած միջոցները չեն արդարացնում իրենց եւ երաշխիք չկայ, որ ապագայում կարգարացնեն: Ընդհակառակը, նորանոր մեծագոյն ծախսերի դուռ է բացուում՝ առանց անմիջական օգուտի:

Որքան էլ 30-40 տարի առաջ կատարուած հաշուարկումները մանրակրկիտ լինէին, այնուամենայնիւ յաճախ չեն դիմանում կեանքի փորձին: Հարցականի տակ է, թէ արդեօք հնարաւոր է լինելու այժմ լինել թափուող զեռերը հետագայում հասցնել մինչեւ վերջ՝ Փոքր Սեւան: Գոյլը յիստացման եւ ներծծման վի-

րաբերիւմ հաշուումները եւս ստուգուելու կարիք ունեն: Մեծ Սեւանի այժմ ցամաքած մասերն արդէն վկայում են, որ մեծ յոյսեր չի կարելի դնել այն տարածութիւնների վրայ, որոնք աստիճանաբար պիտի բացուեն, քանի որ հողօգտագործման համար նուազ արժէք են ներկայացնում եւ հակառակն ներդրումներ են պահանջում: Սեւանայ լիճը բնական վիճակում ջերմութիւն կուտակելով՝ մեղմացնում է շրջապատի կլիման, իսկ մեծագոյն մասով չորանալով՝ բացասական հետեւանքներ կ'ունենայ ոչ միայն անմիջական շրջապատի, այլեւ աւելի հեռաւոր շրջանների համար: Այժմ իսկ արդէն շատ աղբիւրներ ցամաքել են լճի շուրջը: Լճի ցածրանալը նոյնպէս բացասաբար է ազդել ձկնատնտեսութեան վրայ, շրջակայ տրտաւվայրերի թարմութեան վրայ եւայլն, եւայլն: Այդ ամէնը նկատելի էր լճի հագիւ տասը մեթր իջնելու ժամանակ, իսկ չէ՞ որ ծրագրի համաձայն՝ լիճը պէտք է ցածրանար 50 մեթրով:

Ուսումնասիրութիւնները ցոյց են տուել, որ լճի հայելու փոքրացումը ազդել է նրա ֆիզիկօ-քիմիական եւ կենսաբանական յատկանիշների վրայ: Որքան տեղաշարժեր են կատարուել ջրի ֆիտո-եւ զոոպլանկտոնի, մանաւանդ միկրօֆլորայի կազմում եւ միկրօբիոլոգիական պրոցեսներում: Դրանք էլ իրենց հերթին ազդում են ջրի նիւթերի նորմալ շրջանառութեան վրայ: Բացի այդ, խիստ փոփոխութիւն է կրել լճային բարեխառնութիւնը: Առաջ ոռոգրարար շտաբնող լիճը այժմ յաճախ է ծածկուում սառոյցով: Նոյնիսկ ամրանը մերձափնեայ դառուած ջրի բարեխառնութիւնը չի անցնում 18-19 աստիճանը:

Բայց ուշագրաւ է նաեւ լիճը պահպանելու օգտին առաջ քաշուած բանաւոր ու գրաւոր պահանջը ժողովրդի կողմից: Հետաքրքրական է նաեւ, որ այդ պահանջը զանգուածային ծաւալ ստացաւ հէնց 1956 թուին: Եւ դա անընդհատ տարբեր ձեւով հոլովում է ժողովրդի տարբեր խաւերի ներկայացուցիչների

կողմից հրապարակայնորեն՝ Սեւանայ լճի պահպանման հարցը այսօր ուղղակի համաժողովրդական բնոյթ է ստացել։ Այդ առթիւ Հայաստանի դիտակալներին մէկը յայտարարում է։— «Սեւանի պրոբլեմը Հայաստանի համար այնքան հրատապ ու կենսական է, որ ամէն մի ֆանտաստիկ թուացող առաջարկ մեծ ուշադրութեան է արժանանում»։

Սեւանի պահպանման օգտին ձայն են բարձրացնում նաեւ ամրանը Հանգստանայութեւ կապուելու համար Ռուսաստանից Սեւանի ափ գնացողները։ Օրինակ, նրանցից մէկը գրում է։— «Ինչպէս ամէն ինչ մեր հակայական երկրում՝ Սեւանը պատկանում է բոլորիս, խորհրդային մարդկանց։ Նրա ճակատագրի մասին պէտք է մտածեն Նրեւանի ու Մոսկուայի, Լենինգրադի ու Կիևի գիտնականները։ Այնպէս է, որ հարկաւոր են ոչ թէ հանգստացուցիչ հաւաստիացումներ, այլ բազմաթիւ գործող մարդկանց աշխատանքը, որպէսզի որոշուէ ջրերի անկման հետագայ կարգը։

Այսպէս թէ այնպէս՝ Սեւանը եղել է, Սեւանը կայ եւ Սեւանը պիտի լինի։

Մոսկովեան «ՕԳՈՆԻՍԿ» պարբերականում տպուած մի յօդուած ի յայտ է բերում որոշ շատ էական մանրամասնութիւններ։ Յօդուածագիրը Հայաստանի Ժողովրդական Լենինգրադի Մարտինովի հետ զբոսացելիս, — որը դեռեւս ուսանողական տարիներից գործում է Հայաստանում եւ «ճեռքը պահում Սեւանի ծորակի վրայ դրած», — զարմանքով հարցնում է, թէ ինչո՞ւ մարդկանց տրամադրութիւնը այնքան փոփոխել է։ Առաջ նրանց, ովքեր համաձայն չէին Սեւանի շրջանային ծրարագրերը իրագործողների հետ, «հուպ էին տալիս» ամբողջ հասարակութեամբ, քանի որ դրանք «քաղաքականների, պահպանողականների ձայներ էին»։ Իսկ հիմա վէճեր են բարձրացնում Սեւանի խնդրի շուրջ եւ էներգետիկներից պահանջում՝ «Դադարեցրէ՛ք Սեւանի անկումը»։ Մարտինովը պատասխանում է՝ «Զգացումներ...»։ Յօդուածից պարզւում է նաեւ,

որ պատերազմի ժամանակ եւ նրա տւարտի վաղորդային՝ լճից ջուր է բաց թողնուել կրկնակի, եռակի եւ ասելի չափով, քանի որ նորմալից դուրս», իսկ «քաղաքային բնակչութիւնը յաճախ է մնացել մթութեան մէջ»։

Ժողովրդի զանազան խաւերի, մանաւանդ անընդհատ աճող ու պահանջկոտ դարձող քաղաքային բնակչութեան եւ Ռուսաստանից հանգստանալու ղնացող աչքարաց մարդկանց շահագրգռութիւնը Սեւանի պահպանման գործում՝ ընդգծում է վերջինիս տուրիստական եւ առողջապահայտի գրեթէ անփոխարինելի նշանակութիւնը եւս։

Սեւանը այժմ շարունակում է մնալ բաղմամբ ուսումնասիրութիւնների առարկայ։ Մոսկուայից, Լենինգրադից եւ այլ վայրերից ուղարկուող արշաւախմբերը տեղական գիտնականների հետ միասին Սեւանն ուսումնասիրում են օդից, ինքնաթիռով, ցամաքից եւ ջրից։ Բայց, ի հարկէ, հիմնական գործը կատարւում է Հայաստանի Գիտութիւնների ակադեմիայի համապատասխան ժողովուրդների կողմից։ Պարբերական ժողովները եւ հետեւողական հետազոտութիւնները այդ են վկայում։

Լինել պահպանելու որոշումն այժմ անաւարկելի է։ Եթէ առաջ ծրագրուած էր լճի մակարդակն իջնել 50 մետրով, իսկ մակերեսը 7 անգամ կրճատել, ապա այժմ՝ միջոցներ են փնտռւում լճի մակարդակը մօտաւորապէս բնական բարձրութեան վրայ պահելու, վերջին հաշուով՝ իջնելով միայն 20 մետր, իսկ մակերեսը կրճատելու ոչ ասելի, քան 13 տոկոսով։ «Սեւանի ջրերի օգտագործման նոր սխեման» նախատեսւում է լիովին իրականացնել 1970 թուին։ Եթէ առաջ Սեւան-Հրազդանի Կանկադի էլեկտրակայանները հանրապետութեան ուժային հիմնական յուսալի աղբիւրն էին համարւում, այժմ ստանում են կանոնաւորիչ դեր եւ ուժային ցանցի մէջ են մտցուելու միայն ծալրային անհրաժեշտութեան դէպքում։ Ուղղման բնագաւառում՝ առաջին հերթին, մինչեւ 1965 թուականը,

աստիճանաբար պակսեցուցելու է լճից բաց թողնուող ջրի քանակը, յարմարությունով էլեկտրակայանների պուհանջին, իսկ 1965 թուից սկսած՝ ջուրը մնալու է անձեռնմխելի եւ միայն ոռոգման կարիքների համար արամադրելի։ Նախատեսում է մի շարք ջրամբարներ կառուցել Հրազդանի երկայնքով, որոնցից ամենախոշորը՝ Եղուարդի ջրամբարը, կ'ունենայ 100 միլիոն խորանարդ մեթր ջրատարողություն։

Միաժամանակ անյետաձգելի նշանակություն է ստանում Սեւանի կորցրած եւ դեռեւս կորսնցնելիք ջրի փոխարէն նոր պաշարներ ապահովելու հարցը։ Այսինքն, որպէսզի լճի մակարդակը համեմատաբար կայունանայ, ելքը եւ մուտքը հաւասարակշռի, եւ արդէն կառուցուած էլեկտրակայանների աշխատանքը չխափանուի, — հարկաւոր է Սեւանի մէջ արհեստական ճանապարհներով լցնել յաւելեալ ջուր։ Այդ նպատակով ծրագրի ենք մշակելու Սեւանի աւազանին տնամիջապէս յարակից աւազանների գետերը ուղղելու դէպքի Սեւան՝ թուինքների կամ այլ հնարաւոր միջոցներով։ Առաջարկները թաղմպան են եւ առայժմ ոչ վերջնական։ Բայց եւ այնպէս մասնագէտների ուշադրութիւնը գրաւում են Արփա եւ Որոտան գետերը՝ իրենց վերին հոսանքներով։ Նկատի է առնուում նաեւ Գետիկ գետը։ Շատ հարեացնել են ուղղւած Մարմարիկ գետին։ Հետազոտութիւններ են կատարուած լճի գոլորշիացումը արհեստականօրէն նուազեցնելու ուղղութեամբ։ Եւ այն, Մասնագէտները պնդում են, թէ որքան ուշանայ նոր ծրագրի իրագործումը, այնքան շատ ծախսեր կը պատճառի։ Ուստի ուժերի զօրահաւաք է կատարուած այդ ասպարէզում։ Աւելորդ չէ նշել, որ 1960 թուի վերջին Հայաստանում արտադրուող էլեկտրական ուժի տեսակարար կշիռը Անդրկովկասի էլեկտրական հաշուկշիռի մէջ՝ կազմում էր 23 տոկոս։ Նոյն ժամանակ, էլեկտրաուժային ամբողջ օգտակար թողարկման մօտ 80 տոկոսը օգտագործւում էր արդիւնաբերութեան

մէջ, 10 տոկոսից աւելին կոմունալ տնտեսութեան մէջ, ժողաւորապէս 7 տոկոսը գիւղատնտեսական արտադրութեան մէջ եւ 2-ից աւելին՝ փոխադրութեան մէջ։ Ուժի առիւծի բաժինը յատկացւում է արդիւնաբերութեան, մանաւանդ նրա ամէնից շատ էլեկտրականութիւն կլանող՝ բիմիական եւ այլ ճիւղերին։ Այդ պարագան ուղղակի վճռական դեր է խաղացել Հայաստանում էլեկտրաուժային տաղանայ ստեղծելու գործում։ 1960 թուի վերջին Հայաստանի էլեկտրական ուժի արտադրութիւնը հասնում էր տարեկան 2878 միլիոն քիլովատթմաւի։ Այդ արտադրանքի հիմնական ծանրութիւնը ընկնում էր Սեւան-Հրազդան կապագի էլեկտրակայանների վրայ։

5) ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՈՒԺԱՅԻՆ ԼՐԱՑՈՒՑԻՉ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՀԵՌԱՆԳԱՐՆԵՐԸ

Հայաստանում ուժային հիմնական աղբիւրը ջուրն է։ Երկրը աղքատ է ուժային այլ մասշիւթ աղբիւրներից՝ գէթ մինչեւ հիմա։ Յայտնաբերուած հանքային վառելանիւթի (գորշ ածուխ, քարածուխ, այրուող թերթաքար, տորֆ) պաշարները սահմանափակ են եւ ունեն զուտ տեղական նշանակութիւն։ Իսկ անտանները բռնում են երկրի տարածութեան ոչ աւելի, քան 10 տոկոսը եւ առաւելապէս ունեն հակաէկոլոգիոն ու ջրապաշտպան նշանակութիւն։ Այս հանքային պարագան պայմանաւորում է այն կարեւորութիւնը, որը տրւում է յունային հոսող ջրերին եւ մանաւանդ Սեւանի ջրային պաշարներին։ Սեւանայ լճին մեծ դեր էր վերապահւում առաջ։ Այդպէս է նաեւ այժմ։ Մակայն, այսպէս թէ այնպէս, լճի ջրերը շարունակէին օգտագործուել հին ծրագրի համաձայն կամ այսուհետեւ օգտագործուեն նոր եղանակով, միևնոյն է, ի վիճակի չեն լիովին բաւարարելու Հայաստանի տնտեսութեան օրաւուր անող ուժային պահանջները։ Ուստի օրակարգի վրայ են դրւում ուժային լրացուցիչ աղբիւրների որոնումները։

Ուժային լրացուցիչ ազդեցությունները Հայաստանի համար առաջատար կարող են լինել ենթադրական, դրսից բերվող եւ տեղական ու մշտական: Սակայն բոլորն էլ ներկայումս ունեն սոսկ հեռանկարային արժեք: Կարելի է նկատի ունենալ հիւլիական ուժի հետագայ ներդրումը: Կտրելի է ենթադրել նաեւ երկրի ընդերքի ջերմության օգտագործումը, ինչպէս որ դա արդէն կիրառուած է Իտալիայում, Նոր Զելանդիայում: Այդ ուղղութեամբ որոշ աշխատանքներ տարւում են Հայաստանում: Սրանք յուսալի կոտանքներ չեն, այլ պարզ ենթադրական:

Այժմ շենտը դրուած է դրսից բերուող ուժային ազդեցությունների վրայ: Առաջին տեղն է բռնում բնական գազը՝ ջերմութիւն եւ էլեկտրական ուժ արտադրելու համար: Գազին նախապատուութիւն տալը առհասարակ Որոշումի պատգամն է, որը 1958 թուին յայտարարեց, թէ ջերմականային կառուցելու նախապատուութիւն տալը զննարի ունի ժամանակ չհանկ կապիտալիզմի հետ մրցելու դրոշմում: Գազը Հայաստան է բերւում Աղբիւրներից՝ Բաքուից 30 քմ. հարաւ-արեւմուտք գտնուող նաւթի ու գազի հանքավայր Ղարադաղից: Այդ գազի անսպառ պաշարները յայտնաբերուեցին հիմնականում 1954 թուին եւ ընդհանուր ուշագրութեան արժանացան: Այժմ կառուցուած է Ղարադաղ-Կիրովաբադ-Աղբիւր-Ստաֆաթ-Թրիյիս եւ Աղստաֆա-Դիլիջան-Սիւնի-Երեւան գազամուղը: Կառուցուած է Դիլիջան-Կիրովական գիծը, որը հետագայում շարունակուելու է մինչեւ Լենինական: Հայաստանում առաջատար դրուած է խոշոր ջերմականային կառուցել Երեւանում, Կիրովականում եւ Հրազդանում: Ներկայումս Երեւանի հարաւ-արեւելեան մասում սկսուել է առաջին բացօթեայ ջերմաէլեկտրակայանի կառուցումը, որը նախատեսուած է շահագործման յանձնել 1962 թուին (առաջին հերթը)՝ ուժով ապահովելով քաղաքի արդիւնաբերական շրջանը: Առաջարկներ կան նաեւ կառուցելու Բաքու-Երեւան նաւթամուղ, ինչպէս եւ Հիւսիս-

յին Կովկաս-Հայաստան լրացուցիչ գազամուղ: Այս միջոցառումները բխում են առաւելագոյն համապետական շահերից:

Համապետական շահերից է բխում նաեւ միասնական էներգոտնտեսման Դեռու ՍՄԿՊ 20-րդ համադրումարը նշեց ՈՍՀՄ Եւրոպական մասի ու Կենտրոնական Սիբիրի միասնական էներգետիկ սխեմաներ ստեղծելու, հետագայում դրանք Ուրալեան օդակով միացնելու, ինչպէս եւ վրացական, ադրբեջանական եւ հայկական էներգոտնտեսները միաւորելու ուղին: Անդրկովկասեան միացեալ էներգոտնտեսման պատճառաբանում է նրանով, որ Վրաստանի առաւելագոյն զարման եւ ամրան եղանակներին դործող ուժային ազդեցություն ու Աղբիւրների համաշարի եւ Հայաստանի կարգաւորիչ ազդեցություն միասնական ցանցի մէջ մտցուելով՝ աւելի արդիւնաւէտ կերպով կարող են լրացնել միմեանց: Այդ ուղղութեամբ նախնական աշխատանքներն սկսուել էին դեռեւս 1954 թուականից: Դրանք աւարտուեցին 1960 թուի Մեպտեմբերին, երբ կառուցուեց Աթարբեկեան-Աղստաֆա մօտ 110 քմ. ճիւղերով միացնող բարձրավոլթ էլեկտրահաղորդման գիծը: Նախատեսուած է հետագայում Անդրկովկասեան ցանցը միացնել Հիւսիսային Կովկասի եւ ՈՍՀՄ Եւրոպական մասի էներգոտնտեսների հետ: Այս միջոցառումները բացառապէս համապետական բնոյթ կրելով՝ կարող են Հայաստանի համար որոշ չափով ուժային նեցուկ հանդիսանալ, բայց կարող են նաեւ վերահասակար հետեւանքներ ունենալ:

Հայաստանի համար հական են տեղական ու հիմնական հնարաւորութիւնները: Առաջին հերթին դարձեալ ջուրը: Այդ առումով զնալով աւելի կարեւորութիւն է ստանում Զանգեզուրի Որոտան գետը, որը երկրի հրկրորդ խոշորագոյն ջրհոսանքն է: Վաղուց ի վեր որոշուած է այդ գետի վրայ կառուցել էլեկտրակայանների մի շարք՝ կարգաւորիչ ջրամբարներով: 1956 թուականին կարծուում էր, թէ կը կառուցուեն 8 ջրաէլեկտրակայան, 5-ը Հայաստանում եւ 3-ը

Աղբյուրներում։ Այժմ մամուլից յայտնի է, որ Հայաստանում Որոտանի վրայ կառուցուելու են երեք ջրաէլեկտրակայան՝ Սպանդարեանի, Շամբի եւ Տաթեւի։ Առաջին հերթին շտապեցւում է Տաթեւ-գէտի կառուցումը։ Ենթադրւում է, թէ Որոտանի Կառկաղից կարելի է ստանալ տարեկան ընդհանուր հաշուով մէկ ու կէս միլիարդ քիլովատ-ժամ էլեկտրական ուժ։

Կարելւոր ձեռնարկութիւն է նաեւ Դեբեդի Կառկաղը։ Նախատեսուած է հիւսիսային Հայաստանի Դեբեդ գետի վրայ կառուցել Ենոզի եւ Այրուսի, իսկ նոյն գետի բաղկացուցիչ Տիւզը հանդիսացող Զորադետի վրայ՝ Ստեփանաւանի ջրաէլեկտրակայանները։ Այդ շրջանում էր ժամանակ արդէն կառուցուել է Զորադէր (1932 թուին), որը այլեւս անկարող է բաւարարել առաջադրուող նորանոր պահանջները։

Հայաստանում հեռանկարային նշանակութիւն ունի Արեգակի ուժի օգտագործումը։ Այդ ուղղութեամբ ուսումնասիրութիւններ ու փորձեր են կատարւում յիշորէն՝ 1950-ական թուականներից ի վեր։ Հայաստանը գտնուելով մերձարեւադարձային գոտու հիւսիսային մասում՝ աչքի է ընկնում պարզ, արեւոտեղանկների բացարձակ գերակշռութեամբ եւ հարուստ է արեգակնային ուժի աղբիւրներով, ուստի սովորաբար կուտւում է «արեւոտ Հայաստան»։ Հաշուումները ցոյց են տուել, որ Երկրի մակերեսի վրէժի մէջն մի քառակուսի մէթրը՝ Արարատեան դաշտում Արեգակից ստանում է մօտ 2000 կկալ ջերմութիւն, ըստ արեգակնային ռադիացիայի խտւոյն։ Այդ 16-ի մօտ արեգակնային խտւոյն էլեկտրական կառուցելու ուղղութեամբ։ Սակայն այժմ այդ մասին գրեթէ չի խօսւում։ Այդուհանդերձ, արեգակնային ուժի օգտագործման զաղափարը մնում է հրատապ։ Արեւային ուժի առատութեամբ յետ չեն մնում նաեւ Սեւանի աւազանն ու Զանգեզուրը։ Արեգակնային ուժի արդիւնաւէտ օգտագոր-

ծումը մեծ ծառայութիւններ կարող է մատուցել առանձնապէս գիւղատնտեսութեան եւ կենցաղի մէջ։

Անշուշտ հեռանկար չունի նաեւ քամու ուժը։ Քամու ուժը անգնահատելի ծառայութիւններ կարող է մատուցել յատկապէս լեռնային շրջաններում, մանաւանդ Սեւանի աւազանում, որտեղ վառելանիւթի հարցը ամենացաւոտ հարցերից է։ Կարելի է կառուցել փոքրիկ հողմաէլեկտրակայաններ՝ գիւղերի թեթեւ արտադրական եւ կենցաղային կարիքների համար (ջերմութիւն, լոյս եւ այլն)։ Քամու ուժն օգտագործելու ուղղութեամբ Հայաստանի գիտնականները հետեւողական ուսումնասիրութիւններ են կատարում նոյնպէս 1950-ական թուականներից ի վեր։

Ուժային աղբիւրների մասին խօսելիս, չի կարելի անտեսել ջրային այն պաշարները, որոնք հիմնականում ծառայելով ոռոգման կամ կենցաղային կարիքներին, որոշ չափով վճռական դեր են կատարում ուժային աղբիւրների հաշուեկշռի մէջ։ Օրինակ, որքան որ շատ լինեն ոռոգման սպասարկող ջրերը, այնքան ուժաստեղծ ջրերի վատման քիչ կարիք կը զգացուի։ Այդ առնակէտից էլ ահապին դեր ունեն ստորերկրեայ ջրերը, որոնց պաշարների յայտնաբերման ուղղութեամբ բաւական հետախուզումներ են կատարուել Արարատեան դաշտում, Շիրակի սարահարթում, Սեւանի աւազանում եւ այլուրեք։ Արտեղեան ջրերի օգտագործումը օրակարգի վրայ է՝ համապատասխան հողերի ոռոգման եւ կենցաղային նպատակների համար։

Ստորերկրեայ ջրերի յայտնաբերումը պաշարների շարքում հարկաւոր է յիշատակել նաեւ Զանգեզուրի «ստորերկրեայ լինը» Գորիսի շրջանի Տեղ սահմանների ընդերքում եւ Երեւանի տակով հոսող «ստորերկրեայ գետը»։

Ուժային լրացուցիչ աղբիւրները բաւարարելով տեղական տնտեսական ու կենցաղային կարիքները, կը կանխեն զմոռումէնտալ՝ աւերածութիւնների յարուցած անպատեհութիւնները։

6) ՍԵՒԱՆ-ՀՐԱՋԴԱՆ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ
ՀԱՆԳՈՑՑԻ ԿԱԶՄԱՆՈՐՈՒՄԸ

Մինչև վերջերս Հայաստանի արդիւնաբերութիւնը ծաւալում էր առաւելագէտ Թրիլիսի-Լենինական-Երեւան երկաթուղային յարող հանգուցային կէտերում, մեծ մասամբ Երեւանում։ Մեկուսի շրջան էր հանդիսանում Զանգեզուրը՝ իր լեռնարդիւնաբերութեամբ։ Այդ պարագան լուրջ անպատեհութիւններ յարուցեց։ Գլխաւոր քաղաքներում կուտակուեց աւազին բնակչութիւն՝ բընակարանային եւ կենցաղային այլ դժուարութիւններ ստեղծելով։ Միաժամանակ առանց օգտագործման մնացին միւս շրջանների բնական հարստութիւնները։ Այժմ թուում է, թէ Հայաստանի իշխանութիւնները անդրադարձել են այդ անբնական վիճակին եւ մի տեսակ ներքին ապակենտրոնացման ուղին բռնել։ Ուստի պաշտօնապէս խոստացում է, որ յառաիկայ տարիներին «արտադրողական ուժերի տնտեսապէս նպատակաւոր տեղադրման հետեւեցով՝ հանրապետութեան մէջ առաջ պիտի զան նոր արդիւնաբերական կենտրոններ՝ Հրազդանը, Լուսաւանը, Էլարը, Արզնին, Սեւանը եւ այլն»։

Այդ ճորդ արդիւնաբերական կենտրոնները մեծ չափով դառնում են Հրազդանի աւազանում եւ անմիջապէս յարում են Սեւանի աւազանին։ Այժմ փաստօրէն փոփոխութիւն է կրել Հայաստանի տնտեսական շրջանացումը։ Հրազդանի վարչական շրջանը, որը մինչև հիմա մնացել էր Կենտրոնական, այսինքն Երեւանի, տնտեսական շրջանի մէջ, այժմ ինքնաբերաբար մտնում է Սեւանի աւազանին եւ նրա հետ միասին կազմում «Սեւան - Հրազդանի արդիւնաբերական կոմպլեքս», ինչ որ փաստօրէն ուղղակի նշանակում է «Սեւան-Հրազդանի տնտեսական հանգուց»։ Ընթացիկ եօթնամեայ ծրագրով Հայաստանի համար նախատեսւած կապիտալ ներդրումների մօտաւորապէս 20 տոկոսը յատկացւած է այդ տնտեսական շրջանին, որով եւ ընդգրկւում է դրա նշանակութիւնը։

Երեւան-Սեւան երկաթուղագծի եւ Հրազդանի վրայ կառուցւած էլեկտրական յանների շնորհիւ՝ այժմ առաւել ուշադրութիւն է դարձւում Հրազդանի վարչական շրջանի արդիւնաբերական աշխուժացմանը, քայքայ նկատի է առնւում նաեւ Սեւանի ամբողջ աւազանի ապահանջը։ Հետեւապէս, այժմ իսկ այդ տնտեսական շրջանը պատկերացնում ենք որպէս մի ամբողջութիւն։

Սեւան-Հրազդանի տնտեսական ամբողջութիւնը կազմող Հրազդանի, Սեւանի, Կամոյի, Մարտունու, Բասարզեյարի եւ Կրասնոսելսկի վարչական շրջանները միասին բռնում են Հայաստանի տարածութեան 13,2 տոկոսը։ Այնտեղ ապրում է, 1959 թուի մարդահամարի համաձայն, հանրապետութեան բնակչութեան 15 տոկոսը։ Վերջին քսան տարում՝ եթէ հանրապետութեան բնակչութիւնն աճել է 28 տոկոսով, այդ շրջաններին աճել է միայն 3 տոկոսով, այն էլ՝ քաղաքներում աճել է 14,4 տոկոսով, իսկ գիւղերում՝ նուազել է 6 տոկոսով։ Դա կապւած է նոր կառուցումների հետ։ Արդիւնաբերական կառուցումների ծաւալով առաջին տեղը բռնում է Հրազդանի շրջանը, ապա դալիս են Բասարզեյարի եւ Սեւանի շրջանները։ Առաջատար նշանակութիւն են ստանում գործիքաշինութիւնը, քիմիական արդիւնաբերութիւնը, լեռնարդիւնաբերութիւնը եւ այլն։ Որոշ բաներ կա՛ն, իսկ որոշ բաներ առկա չեն միայն ծրագրում են։

Համապատասխան կերպով ստեղծւում են նոր քաղաքային բնակավայրեր (ինչպէս Լուսաւանի Գիւմուշգէսի մօտ՝ 100 հազար բնակչի հաշւով) եւ ընդարձակւում ու քաղաքային կերպարանք են ստանում ուրիշները (Հրազդանը՝ 80 հազար բնակչի հաշւով, Սեւան քաղաքը եւ այլն)։ Քաղաքաշինութիւնը հրատապ անհրաժեշտութիւն է դառնում Երեւան-Սեւան ճանապարհի վրայ, առաջ քաշելով նաեւ յարակից խնդիրներ, որոնք բխում են քաղաքային բնակչութեան մեծ կուտակումների զոյանալու հետեւկարից։

Հրազդանում ամենախոշոր ձեռնարկությունը լեռնաքիմիական կոմբինատն է: Գիմիկոս Մանուէլ Մանուէլյանի ջանքերով մշակուած է նեֆելինային սիէնիտների արդիւնաբերական կոմպլեքսային ձեւով օգտագործման եղանակը, որը հնարաւորութիւն կը տայ Գտնաքեռի տաքիւմինումի գործարանը (ԿԱՆԱԶ-ը) ապահովելու անհրաժեշտ կաւահողով, իսկ մնացորդից ստանալու զանազան պիտանի եւ դեֆիցիտային նիւթեր: Նեֆելինային սիէնիտների հանքավայրերը տարածւում են մինչեւ Միսիանայի կիրճը, իսկ հումքը մշակող կոմբինատը կը զտնուի Հրազդան քաղաքին կից: Կոմբինատը արտադրելու է նաեւ ցեմենտ, պոտաշ, նատրիումի մետասիլիկատ, սպիտակ մուր, «Նրեւանիտ» (ամենաբարձր տեւաւի պակու հումք), կալցիումի մետասիլիկատ եւայլն: Հրազդանում կառուցուելու է նաեւ կապրոնային թելի գործարան: Առհասարակ, շրջանում զբոնող Մարմարիկ գետի հովիտը, որը հարուստ է բազմառեսակ հանքերով, կուլում է զերկրաբանական թանգարան: Վերջին տարիներս Հայաստանում յայտնաբերուցին նաեւ երկաթի հանքեր Զանգեզուրում եւ Հրազդանում: Զանգեզուրում (Աւարանցում) գտնուած երկաթահանքի հանքանիւթում երկաթի պարունակութիւնը առաւելում է 14-ից մինչեւ 58 տոկոս, իսկ Հրազդանի (Սուդաքեանի) հանքանիւթում՝ 40 տոկոս է, առանց վնասակար խառնուրդների: Մեծ յոյսեր են դրում այդ հանքավայրերի վրայ, որոնց դերը, ոմանց կարծիքով, դուրս է գալիս Հայաստանի սահմաններից եւ ըստանում Անդրկովկասեան նշանակութիւն:

Բաւարդեչարի շրջանում կառուցւում են պանրագործարան, տորֆամշակման առընթեր բրիկետային ֆաբրիկա, գորգագործական արհեստանոց: Սեւանի շրջանում յիշատակելի են՝ գործադրող մեխանիզմների, ապակեթելի գործարանները, ինչպէս եւ կաթնագործարանը, գորգագործական արհեստանոցը, վերանորոգման-մեխանիկական ցեխը, Կամոյի

շրջանում կառուցւում են արիկոտափի ֆաբրիկա, Հացի գործարան, վերակառուցւում են վերանորոգման եւ ձկնամշակման գործարանները, ընդլայնւում է պանրի գործարանը եւ շրջանային արդիւնագործական կոմբինատը: Մարտունու շրջանում կապիտալ ներդրումներ են յատկացուած երեք պանրագործարանի կառուցման եւայլնի համար: Կրասնոսեւիկի շրջանը կառուցւում է պանրագործարան, էլեկտրաղաց, սրցարան, մեխանիկական ցեխ եւ գորգի արհեստանոց: Այս ամէնը, սակայն, առայժմ տեղական նշանակութիւն ունեն: Կարեւորն այն է, որ նոր են մտնում տնտեսական աշխուժութեան ոլորտի մէջ:

Սեւանի աւազանում արդիւնաբերական իւրացման է սպասւում նաեւ Զօդի ոսկու հանքավայրը: Սակայն Սեւան-Հրազդանի տնտեսական շրջանում մեծ դեր է վերապահւում հրակայուն նիւթերին: Այդ նիւթերը մեծ չափով կան Հրազդանի շրջանում, իսկ առաւել եւս Ծործորում, որի մագնիտաբեր հումքի հիման վրայ կարելի է կազմակերպել Փորստերիտների (աղբիւս եւայլն), կերամիկական առարկաների, խողովակների եւ թրծած դունիտի արտադրութիւնը: Հայաստանում առայժմ գործում է միայն Թումանեանի հրակայուն նիւթերի գործարանը, որը թողարկում է 3-րդ եւ մասամբ 2-րդ կարգի հրակայուն աղբիւս: Մինչդեռ նորագիւտ հումքը աւելի առաջնակարգ է համարւում: Հրակայուն նիւթերի կարիք ունի ոչ միայն Հայաստանը, այլեւ ամբողջ Կովկասն ու առհասարակ Խորհրդային Միութիւնը:

Սեւան-Հրազդան տնտեսական հանգոյցը ներկայումս մեծ ուշադրութեան առարկայ է Հայաստանում: Առտիճանաբար կազմաւորւում է այն եւ որոշակի կերպարանք ստանում: Սակայն հանդոցի տնտեսութեանը թափ հաղորդելու համար անհրաժեշտ են մի շարք ուղղակի եւ անուղղակի գործօններ:

Լ. ՄԿՐՏՁԵԱՆ

(Վերը յաջորդով)

ՇԷՔՍՓԻՐԻ ՏԻՊԱՐՆԵՐՈՒՆ ԱՆՄԱՀՈՒԹԵԱՆ

Գ Ա Ղ Տ Ն Ի Ք Ը

Շէյքսպիրի տիպարները, թէեւ կ'ապրին այս աշխարհի մէջ ու մասնակից են շրջապատող կեանքին, սակայն նոյն տեն կ'ապրին այլ աշխարհի մը մէջ, տարբեր ամէնօրեայ կեանքի աշխարհէն. ուր էականը այն չէ թէ մարդիկ ի՞նչ կ'ընեն ընկերութեամբ, այլ թէ ի՞նչ կ'ընեն իրենց իրենց:

Աշխարհ մը՝ որուն օրէնքներուն, մղիչ ուժերուն, դրդապատճառներուն փնտրողը յաւիտեան պէտք կայ ու կը կազմէ գլխաւոր հարցականը մարդուն:

Դարեր շարունակ, եւ դեռ այսօր ալ անշուշտ, անպատասխան մնացած մասերը հարցականներուն կը կապուին «նախատգրիմ» հետ, «աստուածներու կամքի տիրութիւն» հետ, «աստուածներու կամքի տիրութիւն» հետ: Այդպէս էր, աւելի եւս, Շէյքսպիրի դարուն: Ոգիները, վհուկները, կախարհները, ուրուականները բնական հորեւոյթներ էին, յարաբերութեան միջոցներ՝ ամծամօթիմ հետ: Օթէլլոյի մէջ մենք կը զգանք մարդկային ուժէն վեր ելող աշխարհի մը գոյութիւնը՝ ովկիանոսներով, արեգակով, լուսինով, որոնք պաշտամանարաններ են ռզնդէն ուժերու: Համէլէթ ու Մաքպէթ արդէն ուզողի յարաբերութեան մէջ կը մտնեն ուրուականի մը հետ, ու վհուկներու հետ: Արքա Լիրի մէջ, երկու աշխարհները միացեալ ձեւով կը ներկայանան:

Շէյքսպիրի տիպարները տեւաբար փնտրողներ մէջ են, իրենց անձնաւորութիւնը կ'ուզեն ըմբռնել, սահմանել, ընդգծել, վերջնապէս ձեւաւորել: Իրենց այդ փնտրողներն մէջ է, որ տեղի կ'ունենայ հանդիպումը միմեանց ուժերու հետ, անհասկնալի, անհասանելի մնացող ու-

ժերու հետ, որոնք կը թուին ծնունդ առած ըլլալ անձնաւորութենէն դուրս, (դուրս նաեւ այն ուժերէն, որոնք ժամանակի պահանջներու արդիւնք են) եւ որոնք ինքզինքնին կը պարտադրեն մարդուն: Պայքար մը կայ մարդուն եւ այդ պարտադրող ուժերուն միջեւ: Այդ պայքարի ընթացքին է ահա, որ ռզնդէն կը թափ ստիպուած ըլլալ կառուցել ինքն իրեն համար սեփական փոքրիկ մը, կամ անձնաւորութեամբ խորտակուի:

Այդ պայքարն է, որ կ'ապրին Շէյքսպիրի հերոսները: Այդ պայքարն է որ կ'ապրի մարդկութեան զգացող, մտածող մասը, հազարամեակներէ ի վեր: Չարհուրելի ու խղճալի հակադրութիւնը հոգիի միմեանց կ'ընդհանրուի եւ ժամանակի խրատութեանց, կանոններուն, պահանջներուն միջեւ... Չարհուրանքը նաեւ ժամանակէն վեր, ժամանակէն դուրս եղածին համար. եւ դո՛ւք՝ ժամանակին մէջ պատահածին համար: Այս զգացումները կ'արթնան ամէն ընթերցողի ու հանդիսատեսի մէջ, թուր ժամանակներու հանդիսատեսներուն մէջ, երբ անոնք ակառաքան կ'ըլլան պայքարներէն ամէնէն ահաւորին՝ մարդկային մեղքին պայքարին:

Ներքին պայքարի ամենաուրախ, ամենակենդանի, ամենալուրի արտայայտութիւնը Շէյքսպիր իրականացուցած է Համէլէթի մէջ:

Համէլէթ ծանօթ է բոլորին: Պատմութիւնը չէ էականը անոր մէջ: Պատմութիւնն ու զէպէրը դուրսէն են կառուցուած արեւմտեան համար մարդը, Համէլէթն ու իր մեղքին փնտրութիւնը, վարանքը:

Արեւմտեան թէ՛ արեւելեան փիլիսոփայութիւնները, զանազան պատմութիւններով արտայայտած են հիմնական հեռուէն մտածումը, «կամֆի ամէն աքթ», անհրաժեշտօրէն կ'առաջնորդէ մարդը դէպի չարք, չարիքը: Կամքը չգործածելը, աքթէն փախչելը կ'աջնացնէ մարդը: Այս երկու հակասական սահմանումներուն ու մղումներուն մէջ է, որ կը տառապի Համլէթը, որուն զգայնութիւններն ու արարումները շատ աւելի խոր են, քան զինք չըջապատողներունը:

ՀԱՄԼԷՏ. — Լինել թէ չլինել, այս է խնդիրը.

Ո՞րն է հագեցելս աւելի ազնիւ,
Տանել գոռ բախտի պարսափարերը եւ սլաֆները,
Թէ գէնք վերցնել ցաւ ու վիշտերի մի ծովի ընդդէմ,
Եւ դիմադրելով՝ վերջ տալ բոլորին:
Մեռնել, բռնանալ, ոչինչ աւելի.
Եւ մտածել, թէ մի պարզ գնով մեղք վերջ եմ տալիս
Այն սրտացաւին եւ բիւր բնական անձկութիւններին,
Որանց ժառանգն է մեր հէգ մարմինը,
Մի վախճան է դա՛ հոգով բաղձալի:
Մեռնել, ճնշել, ճնշե՛լ... գուցէ երազել.
Ա՛յ, ցաւն այնտեղ է. քանզի մահուան քնի ժամանակ
Ի՞նչ կերպ երազներ պիտի գամ գուցէ՛.
Երբ այդ մահացաւ կապանքը մեզմից թօթափած լինենք.
Անա ինչ որ մեզ խորհել պէտք է տայ. ա՛յս նկատումն է,
Որ այջափ երկար տևել է տալիս թշուառութիւնը:
Թէ ոչ, ո՞վ արդեօք կ'ուզէր հանդուրժել
Աշխարհի այնքան նախախնայներին եւ մտրակներին,
Հորստահարիչ անիրաւութեան,
Այն հարուածներին, որ համբերատար արժանաւորը
Ստանում է միշտ անարժաններից,
Այն ինչ կարող էր մարդ իր հաշիւը իր ձեռքով փակել
Մի մերկ դաշոյնով: Ո՞վ կը յօժարէր այսքան բռն կրել,
Հեծծել ու քրտնել տաղտուկ կեանքի տակ,
Եթէ երկիւղը, մի ինչ որ բանից մահուանից յետոյ,
Այն անյայտ երկրի, որի սահմանից
Ոչ մի ուզեալ չէ վերադառնում,
Ձեռքէր կամքը երկբայութեան մէջ, եւ մեզ չըտոյնէր
Տանել աւելի այն չարիքները, որ այստեղ ունինք,
Քան թէ սաւառնել դէպի նոր ցաւեր, որոնց անգէտ ենք:
Խռնամտութիւնն, այսպէս, ամէնքիս վախկոտ է դարձնում.
Եւ եւնց այս կերպով վնասակարութեան բընածին գոյնը
Ախտաժէտում է խորհրդածութեան գունաթափ ցոլիքից,
Եւ շատ ձեռնարկներ, մեծ ու կարեւոր,
Շեղում են այսպէս իրենց հոսանքից,
Եւ գործ կոչուելու անարժան դառնում:

(Համլէթ արարումն Գ., տեսարան առաջին)

Կենսքը, մեր չորս կողմ տեսածներն լաւի կառուցումին: Աթթը սակայն իր ու կրածները կը պահանջեն մեզմէ անհատական աքթեր, անձնական միջամտութիւն, ի խնդիր սրբապարտի, աւելի լաւի կառուցումին: Աթթը սակայն իր հետ կրնայ բերել, կը բերէ անպայման արձագանքներ, որոնք կրնան չարիք ըլլալ, առնուազն չարիք համարուել, այլ՝

մեզմէ դուրս, մեզմէ վեր ուժերու կողմէ: Ուրեմն... Տանելի չէ կեանքը իր ախտաւոր ձեւերուն տակ, պէտք է զործել, պէտք է իրականացնել ինքզինքը, լինել՝ յանուն ի՞նչ բանի... Մարդկայինին, Առաքելին, Բարոյականին... Ո՞վ է դատաւորը, ինչպէ՞ս դո՞ւնել դատարանի ճանապարհը. ինքզինքը իրականացնելու ժամանակ, զլինելու ճիգին մէջ զործողութիւններ պիտի դան, աքթեր, որոնք կրնան չարիք պատճառել, անմեղ Օֆէլիա մը խնթեցնել, բարեկամներու մահուան պատճառ ըլլալ: Ուրեմն... Ձիւնէ՛լ, լռե՛լ, համակերպի՛ւ:

Ահա երկրորդաբար: Յաւիտենական շարժումը ճօճանակին՝ ազդուին ու բարոյականին միջեւ:

Որքան մեծ ըլլայ ներքին պայքարը, որքան խոր ըլլայ փնտռութիւնը, այնքան կ'աւելայ ուժգնութիւնը կեանքին, մեծութիւնը տիպարին, ինչ որ կ'առաջացնէ պեղծողութիւնը ու կը խլէ հանդիսատեսի հիացումը:

Ձիւ բաւեր սակայն ատիկա, հերոս մը ապրեցնելու համար դարէ դար: Մեծութեան կողքին անհրաժեշտ է նաեւ ճշմարտութիւնը: Շէշքսպիրի տիպարները ե՛ւ մեծ են, ե՛ւ ճշմարիտ, ե՛ւ վեր են առօրեայէն, ե՛ւ առօրեայի մէջ. ե՛ւ վեր են բոլոր ժամանակներէն, ե՛ւ բոլոր ժամանակներու հետ են, իրենց ժամանակի հետ են՝ ահա հիանալի ու դժուարին արուեստը արուեստի հանճարներուն:

Աբգա Լիբ, Օթէլլօ, Մաքպէթ, Համլէթ՝ հսկայական են եւ ճշմարիտ նոյն առնէ: Համլէթ մարդ մըն է, այս կամ այն մարդը չէ, մարդն է, բոլոր ժամանակներուն մէջ, բոլոր ժամանակներուն նման:

Շայտը Կծծին չէ՝ կծծի մըն է: Օթէլլօ Նախանձոտը չէ՝ Նախանձոտ մըն է: Համլէթ ներքին վարամուտ չէ, ներքնապէս վարանող մըն է: Փոխաբերաբար է, իրենց կատարեալ կառոյցին, կատարեալ ներկայացման պատճառով է, որ անոնք դարձած են Նախանձոտը, Կծծին, Վարամուտ փնտռողը: Այս ձեւով է, որ տիպարները կը վերածուին սկզբնական

նախատիպարներու եւ կը դառնան յաւիտենական, անմահ:

Այն դրաղէտը, այն արուեստագէտը որ կը յաւակնի մեզի ներկայացնել նախանձոտը, կծծին, հաւանաբար եւ ոչ մէկը պիտի կարենայ տալ: Որովհետեւ գոյութիւն ունին Նախանձոտներ, կծծիներ, վարանոտներ, բոլորն ալ իրարմէ տարբեր իրենց ներքին բարդութեանց մէջ. իրար մօտ թերեւս կարգ մը գծերով, իրար նման քիչ մը, սակայն երբեք մոյմը չեն. քանի որ ամէն մէկը արդիւնքն է միջավայրին, իր ժառանգական տրեւեռներուն, իր անձնական պարագաներուն, իր կեանքի մասնադաստակ երեւոյթներուն, տեղական եւ ազգային սովորութիւններուն, աւանդութիւններուն...:

Արուեստագէտը մարդն է, որ կեանքին դիմաց հայելի մը կը բռնէ եւ ճշգրտօրէն ցոլացնելով իր ժամանակակից մարդը, կրնայ հասնիլ վերանցումին (Թըրամանտաճա): Շէշքսպիր այդ արուեստագէտն է:

Շէշքսպիր բանաստեղծն է նոյն առնէ, որ կը փախակերպէ ամէն ինչ, ջուրը, կրակը, փոթորկոտ զգացումները, կիրքերը. կը վերածէ դանդաղ իմաստալից տեսարաններու: Կը մեկնի կեանքէն, կեանքէն կ'առնէ իր տիպարները, սակայն կու տայ անոնց աւելի ուժգին, աւելի խոցացած, աւելի տաք կեանք մը. կը բերէ անոնց խօսքերուն՝ ի՞ր ոճին հարստութիւնն ու հերոսական համը:

Չափազանցութիւններ կ'ա՛ն Շէշքսպիրի մէջ: Այո. եւ ոչ:

Ոչ՝ ամէնէն առաջ: Մարդն է որ կը ներկայացնէ իր կոպիտ իրականութեան մէջ. մարդը՝ մերկացած իր պայմանականութիւններէն, սովորութիւններէն, պարտաւորութիւններէն, որոնք կը խեղդեն զինք. մարդը, որ ինչպէս պիտի ըսէր ինք

«նառնուածքի որոշ մէկ գծին
ներխուժումովը
Յաճախ կը փշրէ տրամաբանութեան
պարիսպները»:

Այո. կան չափազանցութիւններ: Անոնք որոնք արդիւնք չեն անդաշար եւրեւսկայութեան մը. այլ առարկայական տեսութիւնն են մարդու մը, որ կ'ըմբռնէ ու կը հասկնայ բոլոր ցաւերը, որ ազդած է բոլոր անձկութիւնները, որ կը ճանչնայ իր միւսը, իր առօրեայ դիմապատկերն անդին պտնուող եւր, որ սիրով կը բանայ մեր առջեւ իւրաքանչիւր անձնաւորութեան ներքին անդունդը:

Այո, բարդ են Շէյքսպիրի տիպարները, առօր համար ալ կենդանի են, կան, կ'ապրին. որովհետեւ մարդը, հասարակ երեւոյթներուն, իր առօրեայ պարզութեան, իր հլու համակերպութեան, բարդ է, ըմբռն է, ծառացող է քննութեամբ քիմ եւ տեսաբար պայքարի մէջ՝ խլիճու համար քաղ, կրակը: Մեզմէ ամէն մէկուն մէջ կայ, կ'ապրի անչափելի մարդը, շփոթեցնող մարդը: Շէյքսպիրի հրաշքը ապրեցնելն է այդ անչափելին, անտեսանելին, լուսաւորելով գաղտնի իր ստեղծագործ համալսարանը:

Շէյքսպիրի տիպարները կարելի է ըմբռնել միայն ա'յն ժամանակ, երբ համաձայնեցնենք ինչ կարելի չէ ամէն ինչ գիտնալ: Կարելի չէ՝ որովհետեւ անկարելի է ըստպատել մարդկային խորքը, ժամանակներէն վեր ելող, արեգակահան մարդուն խորքը: Կարելի չէ՝ որովհետեւ խորքը ինքը քարացած բան մը չէ, փոփոխմանց ենթակայ է, հարստացման ընթացքին մէջ է տեսաբար: Ըլլայ մեզ շրջապատողները, ըլլայ մինչեւ անգամ մեր անձնաւորութիւնը, խոշոր անձնաւոր մըն են իրականութեան մէջ մեզի համար, ու այդպէս ալ կը մնան մինչեւ մահ:

Տիպարներու մեր ստեղծումը, մեր

կեցուածքէն, մեր դատումներէն է, որ կու գայ. այլ կերպ չի կրնար ըլլալ: Եթէ գրադէտը չյաջողի մեր միտքը գրադեցնել զանազան տեսակի արժէքներով, իր տիպարները երբեք պիտի չկարենան գրաւել մեզ. կենսունակութենէ զուրկ պիտի ըլլան, խաւաքարտէ ուրուագծի միայն պիտի ըլլան:

Շէյքսպիրի տիպարները մեր մէջ իսկոյն կ'արթնցնեն յուզում մը՝ գուր, հիացում, արհամարհանք, ատելութիւն, սէր. ու կը պարտադրեն մեզի հետեւիլ իրենց ամէն մէկ քայլին, ամէն մէկ ազդումին, վարանքներուն, մտքի առաջատանքներուն, կամքի վերիվայրումներուն, առօր համար ալ կը մնան կենդանի տիպարներ, կը յիշուին որպէս իրական անձնաւորութիւններ:

Շէյքսպիր կը դիմէ մեր երեւակայութեան ու իմացական աշխարհին, եւ մեր բարոյական ապրումներն է, որ խոնգրոյ առարկայ կը դարձնէ: Եւ այս, այնպիսի դէպքերու եւ երեւոյթներու համար, որոնք քաղոր ժամանակներում մէջ կը պատահին. այնպիսի տիպարներով՝ որոնց մենք այսօր ալ կը հանդիպինք:

Համէթ մեր չորս կողմն է ամէն օր՝ եւ մեր մէջն է: Օթէլլո մեր չորս կողմն է ամէն օր՝ եւ մեր մէջն է: Շայլոք, Մաքպէթ, Սքալ Լիր մեզի հետ են, մեր մէջն են ամէն օր: Ու մեր անհատական մահէն հոգ, մեզ յաջորդող անհատներուն մէջ են, անոնց չորս կողմը պիտի ըլլան, անոնց հետ պիտի ըլլան:

Ահա՛ Շէյքսպիրի անմահութեան դադարները:

Բ. ՓԱՓԱՋԵԱՆ

(Շար. 4 եւ վերջ)

ՃՆՀԵՏՈՅՈՂ ԴԻՄՔԵՐ

ՏՕՔԹ. ԱԼՊԷՌ ՇԸՎԱՅՑԻՐ

Հասարակածէն հազիւ վաթսուն քիւլոմեթր անդին, Ափրիկէի հրավառ մէկ հողաշերտին, Գապոնի մէջ՝

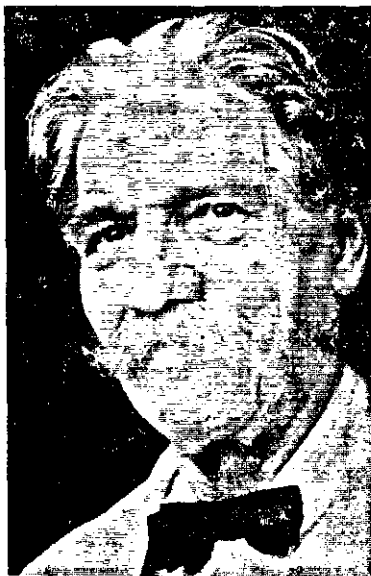
Նաւակ մը կը ճեղքէ Օկոուէի հանդարտ ու մետաղափայլ ջուրերը եւ կանգ կ'առնէ Համպարէնէ կղզեակի ափին՝ 1913 թուականի, Ապրիլ 18-ի առաւօտուն:

Յամաքին ոտք դնող այրը բարձրահասակ է, ամրակազմ, բութ աչքերու խրոխտ նայուածքով, իսկ կիներ՝ բարիձեւ ու պարզ, անսեթեւեթ հանդերձանքով:

Վազրի ու առիւծի որսորդներու, ոնդեղջիւրի կոտոշ վաճառողներու ահադու արտաքինը չունին, ոչ ալ ոսկիի հանք փնտռողներու կազմածներ ի ձեռին: Պայծառ լոյս մը կ'արտացոլան եկուորներու մորթն ու աչքերը, եւ արմաւենիներու շուքին դիզած անոնց ապրանքները ծրարներով թուղթեր են, անհատնում դրբեր, տուփերով դեղ, ասեղներ լոկ, եւ դեղեցիկ դաշնամուր մը նաեւ, հարսի պէս սքողուած:

Ոչ փող, ոչ թմուկ: Դիմաւորողները եւրոպացի քանի մը միսիոնարներ են, որ կ'առաջնորդեն դիրենք պարզ ու համեստ խցիկ մը:

Ահա այսպէս սկիզբ կ'առնէ դիւցազներդութիւնը՝ քաղմաքեղուն իմացակա նութեամբ, մարդասիրութեան բարձրագոյն ոլորտներուն հասած հոգիով եւ հրաշագործ մասներով օտառուած Մարդու մը՝ Տօքթ. Ալպէռ Շըվայցէրի, եւ կը շա-

րունակուի աւելի քան կէս դար՝ տնելով անընդհատ, հիացմունքի առարկան դառնալով համայն աշխարհին:

Անսովոր այս կամաւորը՝ կու գայ, կնոջը հետ՝ պայքարելու մահուան դէմ եւ փրկելու կիանքը կիսավայրենի բնիկներուն, առնուաղն ամօքելու անոնց ցաւերը եւ մանաւանդ բարձրացնելու զանոնք մարդկօրէն՝ եղբայրական իր սրտի

սպեղանին մատուցանելով անոնց մարմնական եւ հոգեկան վէրքերուն:

Գործադուրկ, ասպարէզին մէջ ձախողած բժիշկ մը չէ բնաւ, ոչ ալ զգացական կեանքի մէջ յուսաբեկեալ մը, որ այսպէս փախուստ կու տայ աշխարհէն կամ այլուր անկարելի շահու աղբիւր մը կը յաւայ գտնել հոս: Ընդհակառակն: Փոխերէցի զաւակ եւ երգիոնահարի թոռայս Ալլահացին՝ 7 տարեկանին յայտնաբերած է հրաշք-մանուկի երաժշտական բացառիկ տաղանդ՝ երգիոն նուագելով եւ օրհնեղ մը յօրինելով: Երաժշտութեան գուգահեռ յաջողութեամբ աւարտած միջնակարգ ուսումը, ապա Սայրդ-պուրկի եւ Սորպոնի համալսարանէն վերջապետած որպէս աստուածաբան եւ իմաստասէր: Գանձահիշ տարեկանին համալսարանի դասախօս է, հոգեւոր քարոզիչ, եւ Պրիլինէն մինչեւ Փարիզ լաւագոյն երգիոններու վրայ մասնատրաքար Պաիւր վերականգնացնող Վերքիւնգ մեծնակատար(*): Փառքի եւ հարստութեան ոսկեծոյլ դարպասները բաց են յաղթաքայն իր անցքին առջեւ, ոսկայն, երեսուցի սեմին, իր հոգին կը խլրտի լուսեղէն տալնապով մը: Յիսուսի կեանքի բնթերցումները արթնցուցած են իր մէջ մարդկութեան անհունօրէն ծառայելու գերազոյն կոչումը: Ներդրացած է յանկարծ մտքի եւ հոգիի իր կարողութիւնները և զանոնք Մարդուն, կեանքին նուիրապետման ու պայծառացման զոհարարելու խորապէս մարդկային գիտակցութիւնը: Կարծես՝ «Միքէլ Բոնիկերոյ քու անմիջապէս» Յիսուսի պատուիրանէն աւելի համայնական կոչի մը բնագոյնը: պատրաստ գտած է իր կամեցողութիւնը. «Միքէլ մարդկութիւնը եւ կեանքը քու անմէկ աւելի» ներքին ձայն մը՝ անկրկնադարձի առջեւ դրած է զինք:

Փարոզ, երգիոն, դասախօսական ամ-

պիոն սրտամօտ, բայց ինքնաբաւ արժէքներ են: Ձեն լեցներ իր հոգիին անհունը այլեւս: Կը փնտռէ մարդկութեան աւելի գործնապէս եւ անմիջապէս ծառայելու միջոց մը: Եւ կը գտնէ փրկութեան լաստը. բժշկութիւնը միայն կրնայ ասպարէզ տալ իրեն փրկելու մարդը մարմնով, մտքով եւ հոգիով, ճանչցնելով անոր միատմանակ խորագոյն իմաստը կեանքին: Ի զարմանալ ընդունի՝ յարգարժան փոխերէցը, դասախօսը եւ մոգական մատնեքով արուեստագէտը՝ կը դառնայ բլրժըկական ուսանող: Վեց տարին կը վերկայուի որպէս բժիշկ: Յաջորդ տարին կ'ամուսնանայ պատմաբանի մը հիւանդապահութիւն սորված աղջկան հետ եւ կ'որոշէ անոր հետ իր արուեստը գործադրել այնպիսի տեղ մը, ուր մարդիկ առաւելագոյն չափով կը տառապին ցաւէ ու զոհը կը դառնան մահուան: Ափրիկէի այդ հեռուոր ու խաւարակուտ անկիւնէն կու գայ հրաւերը: Եւ Տօթ. Շըվայցէր, անհուն երջանկութեամբ, կ'ուղղուի հոն, կոնակ դարձուցած կեանքի սնամէջ վայելքներուն, պերճանքին, եւ կը հառապարտի զժողովրդին այդ վայրը՝ խորունկ ու վայրի անտառներու բերնին:

Ամէն ինչ պէտք է սկսիլ զերոյնէ: Արդիական նախամարդու մը պէս, 20-րդ դարու, շատ մը կէտերով, որպէս նոր Ռոպինսոն Գրուզօ՝ աննկուն աշխատանքի այս մարդը կ'անցնի գործի: «Գործնական աշխատանք մը աւելի կ'արժէ քան բոլոր պեղեցիկ խօսքերը»: Ու ձեռքբերով կը կանգնեցնէ հիւանդանոցի տնակներուն որմերը: Ամէն տեսակի հիւանդներ հետզհետէ կու գան, կը ծովանան հիւանդանոցին շուրջ: Մասնաւորաբար բորոտներ, աղեթափութեան տառապողներ, մլտադարներ, գետնաթի մը ոտքերուն տակ տրորուածներ: Դեղօրայք, գործիք, կազմածներ չեն դիմանար հասարակածային կլիմայի: Հնարամտութեամբ, ճարտարութեամբ կը յարմարցնէ այդ բոլոր տեղական պայմաններուն ու կը կիրարկէ նշդրակ ու բալասան՝ յաջողութեամբ, բայց աւելի զժողովրդը քան ինչիկները կըթելը, անոնց հաւատք ներշնչելը: Ա-

(*) Ոչ միայն Երգիոն (օրհ) կը նուագէ, այլեւ կառուցանելու վարպետ է, կը բնիկ լու Երգիոնը վատնէ, ու մամուլով կը պաշտպանէ ինքն. Երգիոնները որ չփնցցուին, քրտնեցնու աւելի հաւատարմ ինչ այդ նուագարանի՝ սկզբունքներուն:

սունք, սկիզբը, կասկածոտ աչքերով կը դիտեն սպիտակագլուկ, լայն դիտարկով այս կախարհը: Ձեն հետեւիք թելադրանքներուն, կաթիլ-կաթիլ խմելիք դեղերը սրուակով կ'ըմպեն, վէրքի սպիտակները կ'ուտեն, երբեմն ալ, տեղական անկողնապաշտութեամբ՝ կը մերժեն այս կամ այն դարմանը: Անյողող կամքով մարդասէր-բժիշկը կը յաշտի հետզհետէ ընտելացնել կանոնը: Կը բազմաթիւ հոգիներ իրեն վստահողներուն թիւը, կը տարածուի իր համայնքը: Հող կը շահի անտառին վրայ, կտրելով ծառեր, եւ շահած հողին վրայ՝ կ'ընդարձակէ հիւանդանոցը, միշտ տնակ առ տնակ ճարտարակառուութեամբ: Ծերերին բժշկէ է, կէսօրէ ետք՝ ումնադիր, երեկոյեան՝ քարողիչ: Իսկ գիշերուան ժամը 9-30-էն ետք, երբ մութն ու լուսնինը պարտադիր են հիւանդանոցին՝ Փարիզէն Պաիւրեկերու թիւն իրեն նուիրուած դաշնամուրին վրայ, իւրայայտուկ ոճով ու մեկնարանութեամբ՝ կը կառուցանէ Պաիւրեկ մայրական ու բերեղակերտ աշխարհը: Կամ, գրիչը ձեռին, կը պրպտէ կեանքը յուզող եւ ձգտարութիւնը քողարկելու ծոց գաղտնիքները: Գիշերուան ժամը մէկէ է, երկուքը՝ երբ կը մարի սենեակին լոյսը:

Մեծցող հիւանդանոցին հետ կ'աճին ու՛ կը մեծնան նիւթական կարիքները: Անշուշտ միտնել չէ Շրվայցէր, եւ կը ստանայ Եւրոպայէն բարեկամներու եւ ընկերութիւններու նիւթական օժանդակութիւնը նաեւ: Տակաւ կը բազմանայ իրեն օգնելու եկող հիւանդապահուհիներու թիւը: Բայց բաւարար չեն ատենք բոլորը: Եւ Տօքթ. Շրվայցէր յաճախ կը վերադառնայ Եւրոպա, կ'անցնի Ամերիկա դասախօսութիւններ տալու, նուազանչանդաներ սարքելու, գիրքեր, ձայնագրանկներ հրատարակելու՝ անոնց հասցիները բերելու, յատկացնելու համար մարդասիրական իր դործին:

Հոս՝ Տօքթ. Շրվայցէրի մարդասիրութիւնն ու անձնուրացութիւնը կը հասնին իրենց լիութեան: Սովորական իմաստով միտնող մը չէ որ, է գին ուրիշ-

ներու կեանքի փրկութեան, կ'ուզէ փրկել իր կեանքը: Լամպարէնէի հիւանդանոցը հիմնելով եւ այս պայմաններուն մէջ զայն ապրեցնելով՝ Տօքթ. Շրվայցէր դործնականի կը վերածէ իմաստասիրական իր դասանոցը: Բոլոր կրօններուն քաջածանօթ, գիտութիւններու հմուտ եւ իմաստասիրական աշխարհաշարացեալու տեղեակ՝ 20-րդ դարու այս Լէօնար Տա Վինչին Վիեննայի Յարգանք բերեցած իմաստասիրական բանաձեւով կ'ուզէ ապրիլ կեանքը եւ ոչ թէ գոյութիւն մը քաշքշել: Եւ ապրիլ ըսելով կը հասկընայ այն դերագոյն երջանկութիւնը, որ կ'ենթադրէ ապրեցնել կեանքի ամէն երեւոյթ իր մէջ եւ իր անձի նեղիկ սահմաններէն անդին, համայն մարդկութեան, համայն կենդանիներուն եւ տեղեկներէն մէջ: Չարի աւալ, աղնուագոյն ձեւով, կեանք կոչուած երեւոյթի յաւերժացման, եւ հասնիլ Տիեզերքի սկզբնական պատճառին: Այս սկզբունքէն կը բխի կենդանիներու հանդէպ տածած իր սէրն ու գործընդանքը: Ընդ է, կենդանիները կը պահեն իրենց գոյութիւնը մէկգմէկու կեանք յօրոտելով, բայց մարդը վեր է կենդանիէն եւ նուազագոյնի պիտի իջնէ այլ կեանքերու փնտցումը ի խնդիր իր գոյատեւման, միշտ ներքուստ ցաւելով այդ նուազագոյնին համար ալ:

Անդու աշխատանք, անհատնում պայքար, անսպառ կիրք եւ նուաճում՝ վասն մարդու իսկական կոչումին, վասն կեանքի ազատագրման եւ վեհացման: Ահա Տօքթ. Շրվայցէրի կեանքը:

Ամէն կեանք, երբ դրուի իր ծիրին վրայ՝ օգտակար է միւսներուն եւ կը ներպատէ տեղեկների յաւերժացման: Որով՝ միջիւնն իսկ չկոխտել: Որով՝ ստորադաս աստիճանի մարդը չարհամարհել, չստրկացնել, այլ աւելի շատ անո՛ր ազատագրման նուիրուիլ:

Ծակատաբայց կը յայտարարէ որ հակառակ հրթիռներուն եւ մանրէասպաններուն՝ անկումի մէջ է քաղաքակրթութիւնը, որուն կը պակսի, հետզհետէ աւելի՝ բարոյական յենակէտը: Արդի մար-

դը տրորուած է առօրեայի մեքենականացումէն, չունի ներամփոփման պահ, կը կորսնցնէ իր անհատականութիւնը, կը մտնէ ընկերութեան եւ գիտութեան թեք նիւթին պարտադրած կազապարներուն մէջ: Դէմ է մամանակի ոգիին, որ մարդու հոգիէն արմատախիլ կ'ընէ բարոյական արժէքները եւ ազատ մտածողութիւնը: Ազատ մտածողութիւն. ահա՛ փրկութեան դուռը: Ազատ մտածողութիւնը երբ խորունկ է՝ չի տարուիր ենթակայական զգացումներէ: Քաղաքակրթութեան իսկական յառաջդիմութիւնը կ'ենթադրէ իմացական եւ նիւթական աշխարհներու զարգացումը՝ զուգահեռ անհատի եւ մարդկութեան բարոյական բարձրացման: Մարդ կը փրկէ իր կեանքը եւ մարդկութեան կեանքը երբ առօրեայ իր պարագայունքներուն առեւտրի նուազագոյն առիթը կ'օգտագործէ մարդկային, մարդասիրական վերաբերում հուսարեկութիւն իր դրացիին, իր նմանին հանդէպ: Այս ճամբով միայն մարդ կրնայ լաւատես դառնալ աշխարհի ապագային նկատմամբ:

Այս դաւանանքին գերագոյն ապացոյցը գործնական տուած է ինք՝ ստեղծելով Լամպարէնէի փոքրիկ դրախտը Ափրիկէի գծովամերձ այդ վայրին մէջ: Ու կը հաւատայ որ ամէն մարդ կրնայ ստեղծել իր ուժերու սահմաններուն մէջ «ի՛ր փոքրիկ Լամպարէնէն»:

Անհատական գործունէութեան ախոյեան այս գերմարդուն ճիշդը աննկատ չմնացին երբեք: Մարդկութիւնը, աշխարհի բոլոր ծագերուն, դուռտեց, պարզեւատրեց զինք: Պատուակալ տիտղոսներ (Օմերիս ֆոգա, լէմիոն տ'օնէտ, եւլն.) յաջորդեցին իրարու՝ աշխարհի մեծագոյն համալսարաններէն եւ պետութիւններէն, արժանացաւ մրցանակներու (Նոպէլ, 1959 թ.), կեանքը վերածուեցաւ գիրքի, իր գիրքերը (փիլիսոփայական, աստուածաբանական, եւրոպայագիտական, յուշագրական) տըպուեցան բազմաթիւ անգամներ եւ այլազան լեզուներով, հաստատուեցան մրցա-

նակներ իր անունով: Եղան նաեւ իր փառքը նսեմացնելու փորձեր, քննադատուեցաւ մանաւանդ բժշկական գետնի վրայ, նոր եղանակներու կիրարկումը մերժելուն համար...

Եւ հիմա, երբ ութ տարի առաջ, Ափրիկէի կարմիր ու սաք հողին մէջ հանգչեցուցած կողակիցին քովիկը, իր իսկ ձեռքերով պատրաստուած գերեզմանին գիրկը եւ սպիտակ խաչին տակ վերջնական խաղաղութիւն գտած են իր անխնայները՝ հարց կու տան մարդիկ, փնտռելով Տօքթ. Երվայցէի մեծութեան շափանիչը: Ի՞նչ հետք պիտի ձգէ Տօքթ. Երվայցէր անուան տակ կէս դար ամբողջ ճանչցուած առասպելական այս գէմքը, 20-րդ դարու մարդկային բացատրիկ երեւոյթներէն այս մէկը:

Անշուշտ, Պաիւր մեկնաբանող իրեն չափ մեծ արուեստագէտներ պիտի գան իրմէ ետք: Մարդասիրական սկզբունքներու ծառայող մեծ բժիշկներ պիտի չարունակեն իր սկսած գործը: Պերճախօս լեզուներ պիտի քարոզեն ու տարածեն Յիսուսի Սիրոյ Վարդապետութիւնը իրեն չափ համոզումով եւ հաւատքով: Փիլիսոփաներ աւելի խորունկէն պիտի պնդեն կեանքի խորհուրդը: Երգիներ պիտի ունենայ նոր վարպետներ ու ճարտարապետներ:

Բայց այս բոլոր մեծութիւնները ի մի ներդաշնակած եւ մէկ անհատի մէջ դադաթնացած գերմարդ՝ դաբերու ընթացքին քիչ անգամ պատահած է մարդկութեան: Մեր դարը մէկ հատիկ Տօքթ. Երվայցէի ունեցաւ որպէս մարդասիրութեան գերագոյն չափանիշ: Ի զուր չէ որ մտքի ուրիշ հսկայ մը՝ Այնշթայն «Մեր դարու մեծագոյն մարդը» որակեց զինք:

Դարեր պիտի գան ու անցնին, բայց Տօքթ. Երվայցէր պիտի մնայ մեծութեամբ խորհրդանշի մը եւ մարդկութիւնը միշտ հզարտ պիտի զգայ ինքզինք՝ Երվայցէի նման իմացական եւ ոգեկան գաղաթ մը ծնած ըլլալուն համար:

Յ. ԳԵՂԱՄԴ

ՄԽԻԹԱՐ ՍՊՆԱՐԱՊԵՏ

ՀԵՂԻՆԱԿ՝ ՍԵՐՈ ԽԱՆՁԱՏԵԱՆ

Այժմ՝ քանի մը խոսք վէպի իսկական հերոսներու մասին։ Սկսինք ուրեմն դըրքի անունը կրող հերոսէն — Մխիթար Սպարապետէն։

Մխիթարի համար, սպարապետութեան եւ Դաւիթ Բէկի մահէն յետոյ դա՛հերէց իշխանութեան հասնիլը ո՛չ թէ նըպատակ է, այլ միջոց՝ ազատ, անկախ, միասնական հայրենիք ստեղծելու գերատեսչին նպատակի իրագործման համար։ Իր երիտասարդական ուժերով եռանդով, իր բուռն ու բոցավառ սիրով, իր անօրինակ խիզախութեամբը եւ զօրավարական տաղանդովը, ան՝ Մխիթար Սպարապետը, առաջին իսկ պահէն կը նետուի փոթորկոտ պարբարի մէջ, այն հաստատ վճռականութեամբ, որ հայրենիքի ոտնահարուած իրաւունքները ինքը կընայ պաշտպանել ու վերադարձնել միայն վճռական ու արիւնյալ մարտերով, արտաքին եւ ներքին թշնամիներու, ինչպէս նաեւ Պարսիկներու եւ Թուրքերու դէմ։

Մխիթար սպարապետի համար, հայրենիքի շահերէն գուրա, ուրիշ ո՛չ մէկ շահ գոյութիւն ունի։ Ան, իր անձը, իր էութիւնը, իր շահերը, իր ընտանեկան կեանքը մինչեւ վերջ ձուլած է հայրենիքի հետ, հայրենիքի բախտին, կեանքին, անոր կենսական շահերուն հետ։

Ձնայած որ այդ օրերուն, երկրի (Լեւոնահայաստանի) դահերէց իշխանը եղած է Դաւիթ Բէկը ու ան է որ հիմը դրած է հայ մելիքներու միութեան ու Մխիթարը եղած է անոր սպարապետը եւ ալ բազուկը ու տարիներ յետոյ միայն, Դաւիթ Բէկի մահէն յետոյ Մխիթարը ստանձնած է մելիքներու համաձայնութեամբ նաեւ դահերէց իշխանի տիտղոսը, մենք այստեղ առաւելապէս կը խօսինք Մխիթար Սպարապետի մասին ա՛յն

նկատումով, որ հեղինակը իր այս վէպը գրած է անոր անունով, այնպէս՝ ինչպէս Բաքիին գրած է իր մէկ վէպը նոյն շրջանի եւ դէպքերու մասին «Դաւիթ Բէկ» անունով։ Ընթերցողները չկարծեն թէ մենք այսպիսով նախապատուութիւն կու տանք Մխիթար Սպարապետին, կ'ուզենք նսնձացնել Դաւիթ Բէկի գերը, որ եղած է շատ մեծ ու անգերազանցելի, որպէս մարդ ղեկավար եւ ռազմավար։ Քա՛ն լիցի, մենք հեռու ենք այդպիսի մը տաղբուրդներէ ու նախապատուութիւններ տալէ մէկուն կամ միւսին։ Անձնական բարօրութենէ հրաժարած եւ դէպի կարօտեալները մարդկային ազնիւ եւ բարձր զգացումներով լեցուած, Դաւիթ Բէկը եւ Մխիթար Սպարապետը, իրենց մարդասիրական եւ ժողովրդական գործերով անհամեմատելիօրէն շատ աւելի բարձր մակարդակի վրայ կանգնած են քան իրենց նեղ, ետական շահերով ապրող կարգ մը հարստահարիչ ու կեղեքիչ մելիքները։ Նրկու առաջնորդներն այլ լաւ կ'ըմբռնեն որ հայրենիքի համար, հակառակդական այդ օրերուն, միակ երաշխիքը փրկութեան տեսակէտէն, միայն ուսմիկն է, զոր այնքան կ'ատեն կարգ մը մելիքները։

Այն չափով որ Մխիթար Սպարապետը եւ Դաւիթ Բէկը մարմնաւորումն են հայ ժողովուրդի նպատակներուն եւ ազգային ձգտումներուն, նոյնքան ու աւելի զգուշի, վաճիչ ու արդահատելի տիպար է մելիք Բարխուդարի անդրադիմիտը՝ հարիւրապետ Միհրանը։ Հեղինակը, շնորհալի ու ազգասէր այս հերոսներուն, կը հակադրէ գժուձ եւ դաւաճան մարդ-սողուն մը, որ զժառանգութեամբ հայու անուն կը կրէ ու Միհրան կը կոչուի։ Միհրանը պատմական այն ան-

Հատն է, որ կտրուելով ժողովուրդէն, հակադրուելով անոր եւ անոր պատմական արդարացի շահերուն, կտրուելով մայր հողէն, դարձած է կոյր՝ գործիք իրմէ շատ աւելի հզօր բռնակալի՝ ձեռքին՝ Մխիթարը կ'ընթանայ զոհաբերութեան՝ հայրենիքի փառքին ճանապարհով, իսկ Միհրանը պատրաստ է ամէն ինչ զոհել յանուն սեփական փառքի, քէնի ու ոխի:

Միհրանը, իր մոլեգնութենէն ու եռմէն տարուած, անզօր փորձեր կ'ընէ մեղքներու շրջանակին մէջ, զանոնք պատակելու ու ըմբոստութեան մղելու համար Մխիթար Սպարապետին դէմ: Ան, առեքիս յարմարելու եւ համակերպելու ձեռնարկներ եւ քայլեր կ'առնէ, մինչդեռ իրականին մէջ, զազանային ատեւութեամբ լեցուած դէպի Մխիթար Սպարապետը, ուսերը ներածին չափ մնասնեք կը պատճառէ: Հալիժորի պաշարման ժամանակ, ներքին խռովարարութիւններով կը զբաղի եւ ի վերջոյ կը դառնան՝ ու ամենաճշմարտագոյն վայրկեանին, բերդին դռները բանալով, զազաքը թուրքերու բարբարոսութեան կը յանձնէ ու մեղքներու մէջ իր տարած պառակտիլ ու քայքայիլ աշխատանքներուն հետեւանջով, կը յաջողի վերջապէս անոնցմէ մէկ քանին իր կողմը շահիլ:

Միհրան լաւ կը ճանչնայ հայ մեղքներու թոյլ կողմերը, անոնց կետամբնացութիւնն ու ագիտութիւնը եւ հինէն մնացած հայկական հին ոխակայութիւնը, եւ վարպետութեամբ կ'օգտագործէ անոնց յոռի բնազդները: Այն միտքը, որ ռամիկ ու հասարակ գիւղացիի որդի Մխիթարը սպարապետ ու աւագ զահերէց իշխան է եղած արդէն, հանդիստ չի տար անոր: Այս միտքը կը խալթէ Միհրանը ու զայն կը դարձնէ թուաւոր ու վրեժառու, առանց մտածել մարտի սակայն, որ իր այդ արարքէն, միայն թշնամին՝ թուրքն է որ կ'օգտուի եւ կը շահի: Քարդախ ու դիմակաւոր այս դաւաճան հայ հարիւրապետը, կ'աշխատի զործել զպոյլ, ձեւանալով բարեկամ Սպարապետին եւ մեղքներուն, սակայն, հեռուէն ան միշտ

հետամուտ է Մխիթարը ոչնչացնելու նըպատակին:

Ան, վարպետութեամբ իր ցանցին մէջ կը ձգէ նաեւ Տէր Աւետիքը, որ մինչեւ վերջ եղած է հաւատարիմ հայրենիքին եւ անոր դատին ու միշտ եւ ամենուրեք, եղած է Սպարապետին անբաժան զինեալ ընկերը, անոր աջ թաղուկը եւ թշնամիին սարսափը, իր անվահերութեամբն ու քաջագործութիւններովը:

Ի վերջոյ, Միհրան կը յաջողի դաւաճանութեամբ սպաննել Մխիթար Սպարապետը ու անոր գլուխը կտրելով թուրք Գէօրգիւլի Սպարապետի փաշային կը տանի:

Այստեղ, կ'արժէ ներկայացնել Միհրանին՝ իր հարազատ քրոջ Գոհարի հետ ունեցած ուշադրաւ խօսակցութիւնը թուրք փաշայի ներկայութեան: Սակայն, նախ քան այս, պատկերը աւելի կատարեալ ընելու համար, ներկայացնենք այս ազնիւ ու քաջ հայ կինը, անոր տրտաւերքներն ու դերը այս վէպին մէջ:

Գոհարը, որ Միհրէ բարխութարի աղջիկն է ու անարժան Միհրանի քոյրը, կը սիրէ Մխիթար Սպարապետը, որ իր սիրոյն ու կեանքին ամենազեղեցիկ վարդն է: Ու չնայած որ այդ զարդը խլուած է իրմէ Սաթենիկին կողմէ, որ Սպարապետին օրինաւոր կինն է ու ինք ոչնչացուած է որպէս սիրող, բայց եւ այնպէս այդ սէրը կը շարունակէ անդիմադրելի ուժով ներգործել Գոհարի վրայ ու կախարհել զայն: «Անորը՝ չեղայ, — կը մտածէ դժբախտ ու սիրող Գոհարը, — ինձ կը մընայ մէկ քան միայն, երբալ անոր ճամբով ու օգտակար ըլլալ եայրեմիս: Եւ անոր փրկութեան գործին»: Իսկ Մխիթարի համար, Գոհարը սիւնայօլ է: Եւ որովհետեւ Մխիթարը ինք ազնիւ հայր է ու օրինաւոր ամուսինը Սաթենիկին, յաղթահարելով իր սիրային զգացումները, Գոհարը կ'ամուսնացնէ ռամիկ թուրք մա հարիւրապետին, փրկուելու համար այդ սպաննիլ սէրէն: Գոհար, մեծ դժուարութեամբ կը համաձայնի այս քայլը առնելու, նախ անոր համար, որ թովման շատ նման էր Սպարապետին ու ա-

պա տն պատճառով, որ այս կարգա-
դրութիւնը իր սիրած աղամարդու փա-
փաքն էր եւ ուրիշ կարելիութիւն չկար։
Հակառակ ասոր, սակայն, անոնք միշտ
միասին են, թէ՛ քաղաքական եւ թէ՛
ռազմական գործողութիւններու ժամա-
նակ։ Գոհարը՝ որպէս մելիքի դուստր,
եղած է քաջ կռուող, վարպետ ամազոնու-
հի մը ու քիչ չեն անոր քաջագործու-
թիւնները եւ հերոսութիւնները այդ չըբ-
ջանին տեղի ունեցած կռիւներու ընթաց-
քին։

Կ'ըսեն թէ սէրը կոյր է ու յաւիտե-
նական։ Ու կարծես թէ սխալ չէ այս ըմ-
բռնումը։ Ձեռքած, որ տարիներ կ'անց-
նին, սիրող այս կիներն է դարձեալ, որ
կ'աղաթէ Միխիթար Սպարապետի՝ սիրեց-
եալ աղամարդու գլուխը թրջական սըր-
բապղծումէն ու զայն կը յանձնէ իր ժո-
ղովուրդին, թաղելու համար արժանա-
վայել կերպով հայրենի հողին վրայ։ Ու
այսպէս, երբ Գոհար իր գինեալ խում-
բովը կը հալածէ եղբայրը, իր սիրած
աղամարդու գլուխը ձեռք ձգելու ու դա-
ւաճան եղբայրը պատժելու մտադրու-
թեամբ, ան՝ գիտակցաբար կը հասնի
մինչեւ թուրքերու ճամբարը ու տար-
ուած իր սէրէն ու դէպի դաւաճան եղ-
բայրը ունեցած զայրոյթին եւ ատելու-
թենէն, յանդգնութեամբ ներս կը մտնէ
այս ճամբարէն ու արիութեամբ կը ներ-
կայանայ թուրք փաշային։ Այստեղ,
խօսքը կու տանք հեղինակին ու փոքրիկ
մէջբերում մը կ'ընենք վէպէն.

«Նա չիմացաւ, որ արդէն կանգնել է
Արդուրաի փաշայի առաջ։

— Գլուխդ խոնարհիր, փաշայի գի-
մացն եւ, — նրա ակամջին փսիսաց Ղա-
փուջի բաշին։ Այդ ժայնը ցնցեց Գոհա-
րին։ Նա գլուխը քարճրացրեց եւ իր խո-
շոր, կրակոտ աչքերով նայեց՝ դիմացը։
Շատ թախմազի գանիւն բազմած փաշայի
գէմքին մեծ զարմամբ էր զբոսնում։
Ղափուջի բաշին կրկնեց իր խօսքը, բայց
փաշան ձեռքով նշան արեց նրան։

— Թող երեւիլի խոնուրը խօսի այն-
պէս՝ ինչպէս իր կամքն է։

Գոհարը ձեռքը գրեց կրծքին՝ փա-

շային գլուխ տալու համար, բայց այդ
պահին նրա աչքն ընկաւ փաշայի ռոտն-
րի տակ ընկած գլխին։

— Միխիթար... աղիւղորմ ծկլթաց
նա ու տապալուեց գետին։

Փաշաները շփոթուեցին։ Ղափուջի
բաշին գնաց ջուր բերելու։ Բայց Գոհարն
շտապ հաւաքեց իրեն, կանգնեց, երկու
բայլ ետ գնաց ու գլուխը բարձր բռնած
ասաց։

— Փաշա՛, դու յաղթող զօրավար ես
եւ ինչպէս լսել եմ, Գէօրգիւլիների մեծ
տոհմից ես, որոնց քաջագարմ տղամար-
դիկ էիք գործ չեն արել, որ Վափուրի ա-
փերին փայլի օտմանում կիսալուսինը։
Ես կիմ եմ, սիրող կիմ... Ես, տասնըմէկ
օր ձեռք բռնեմ եմ ծնծել, որ զօւմ էս
դուաւ... Համոզուած եմ, որ դու այն-
քան մեծանդի ու ազնիւ կը լինես, որ
կը կատարես ինձ նման մի դժբախտ կնոջ
խնդիրքը։

— Ես ուզում եմ իմանալ, թէ դու ո՞վ
ես, խոնուր, — հաշտ ձայնով հարցրեց
փաշան։

— Ես, ինձոքսկի միլիթ Բարխուդա-
րի դուստրն եմ։ Ես այն հայ կանանցից
եմ, որ ամէն օր աղօթել եմ քո ռոտնրի
տակ ընկած քաջի գլխի ողբաբեամ հա-
մար, նրա թրի զօրութեամբ համար։ Բայց
այժմ, այդ գլուխը կտրուած է դաւաճան
խրայինների կողմից։

— Արդեօք դու չե՞ս ցանկանայ տես-
նել Մուխիթար փաշայի գլուխը կտրու-
մերին, տնօրինել ճրանց քայտը, — յօն-
քը վեր քարճրացնելով հարցրեց փաշան։

— Դրանով դու ինձ պատիւ արած կը
լինես, ողորմա՞ծ փաշա, պատասխանեց
Գոհարը։

Փաշայի ակնարկով, Ղափուջի բաշին
բերեց Միխրան հարիւրապետին եւ նրա
ընկերներին։ Դաւաճանները ցանկացան
խոնարհում անել փաշային, բայց տեսնե-
լով սրտի մէջ արձանացած Գոհարին՝
գուհաբախուեցին եւ շփոթութիւնից ու
անից ֆարացան։

Փաշան մթնած յօնքերի տակից մա-
յեց տիրասպաններին։

– Ճանաչում է՞ք այս խանութին, – հարցրեց նա:

– Նա իմ բոլորն է, – դադացող ձայնով պատասխանեց Միքիանը:

– Դաւանանք ո՛չ հարգատու ունի, ոչ հայրենիք, – շարտեց Գոհարը ու հեռաց: Փաշան դարձաւ դաւադիրներին:

– Ես կուում էի Մուխիթար փաշայի դէմ՝ իմ գլխի տէր սուլթանի հրամանով: Եթէ ինձ յաջողուէր ողջ բռնել քայքայու հարեւելի Մուխիթար փաշային, ես նրա հետ կը վարաւէի ինչպէս քայքայու է վաշի: Նա իմ քշմամբն էր, ձեր տէրն ու պաշտպանը: Ո՛չ: Դուք հաւատարիմ չէիք կարող լինել ոչ մի քաղաւորի, որովհետեւ ձեր քաղաւորին մտնեցիք մտնու: Ապա քիչ լռելուց յետոյ, շարունակեց սաստիկ խտուրթեամբ:

– Քաղերի համար մահ չկայ: Ով քաղութեամբ է պատկուում իր կեանքը, նա ապրում է լուսնի ու արեւի չափ: Այժմ լսեցէ՛ք: Ես խոստացել էի ձեզ վարձատրել: Այդ վարձը կը լինի այն, որ ձեզ պիտի կախէի թաւրիզի պարիսպներից: Մեկայն, այս երեւելի խանութը կանխեց իմ վնասը: Այժմ, ես ձեզ յանձնում եմ նրա գրաւութեանը:

Փաշան ձեռքով արեց: Լեզուները կապ ընկած, գրեթէ ուշաքափուած, դաւանանքներին դուրս տարան:

Փաշայի հրամանով, Միքիթարի գլուխը փաթաթեցին մետաքսի մէջ ու յանձնեցին Գոհարին:

Միքիթարի գլուխը քաղեցին թաւրիզի ձայնոց եկեղեցու բակում: Երբ արդէն գերեզմանը ծածկուել էր հողով, Գոհարը քաղկատարած ընկաւ նրա վրայ ու հեկեկաց: Լաց էին լինում ոչ միայն Գոհարին ու գինուարները, այլեւ մօտակայ տներից դուրս եկած տարսիկ կանայք:

– Գնաւ քարո՛ւ, Միքիթար... կանգնելով ասաց Գոհարը: Քեզանով խառնեց ձայնոց ճրագը, որ վառել էր Դաւիթ Բեկը: Գնաւ քարո՛ւ...

Նոյն օրը, Աբգուլաի փաշայի ուղարկած մի քակատ գինուարների ուղեկցութեամբ, Գոհարն ու նրա մարդիկը դուրս եկան թաւրիզից: Հայ գինուարները իրենց

օգակի մէջ տանում էին շղթայուած դաւանանքներին:

Երեւ օր յետոյ, հասան Արաքսի ափը: Երեւացին Հայոց լեռների կատարները: Կանգ առան հուսափիրին կառուրջին մօտ: Գոհարը քուրճ գինուարներին մի-մի արծաթ նուիրելով՝ ետ ուղարկեց: Մնացին իրենք ու դաւանանքները:

Գոհարնային ջրերից ուռած Արաքսը խուլ հոռայում էր:

Գոհարի հրամանով, գինուարները ծանր չեչափարեք կապեցին դաւանանքների շղիճներին ու նրանց կանգնեցրին կամրջի եզերքին: Գոհարն առաջ.

– Լսեցէ՛ք, ազգուրաց քշաւառականներ: Ես ձեզ նետում եմ այս ամենի գետը, որպէսզի ոչ մի երկրի հող չունենա՛վ ձեր վրայ: Ապա այս պատիժն եմ նշանակում ձեզ, որպէսզի ամէն Հայ, որի մտքովն անցնի դաւանանքու հայրենիքին, յիշի այս՝ կառուրջն ու ձեզ, ահ ունենայ ու ետ կանգնի կարծանիչ մանապարհից: Թո՛ղ հայ ժողովուրդի անէծքը ծանրանայ ձեր ազգականած հոգիների վրայ:

Նա գլուխը շուռ տուեց:

Դաւանանքներին հրեցին դէպի գետի ամենի յորձանուտը: Նրանց սուգուած տեղը, ջրի մի ֆանի պղպղակներ երեւացին միայն...

Արաքսը խժռեց, կուլ տուեց դաւանանքներին:

✽

Այժմ քանի մը խօսք ալ Տէր Աւետիքի մասին: Ինչպէս ըսի արդէն, սա՛ Վէպի գլխաւոր հերոսներէն մէկն է ու մինչեւ վերջ գրեթէ, մինչեւ Հալիճորի պաշարումը, եղած է միշտ Սպարապետին հետ, հայրենիքի դատը պաշտպանողներու շարքին մէջ ու անոնց գերբին վրայ: Վէպին մէջ, դուք անոր կը հանդիպիք յաճախ, երբ ան իր նժոյգին ակառնը մը տած՝ կը նետուի թշնամիին վրայ, իր հզօր մայնով կ'ոգեւորէ բոլորը ու հըրաշքներ կը դործէ: Ի՞նչ պատահեցաւ սակայն, որ այս անգին մարդը այնպէս՝ յանկարծ շեղեցաւ իր ճանապարհէն, ի՞նչ բան անոր ստիպեց բանալ Հալիճորի

զոհները եւ քաղաքը յանձնել թշնամիին։ Այդ ինչպէ՞ս եղաւ որ ան չհասկցաւ, թէ ինչ խարուած է դաւաճան Միհրանի կողմէն եւ ետ կեցաւ իր այն համոզումէն, որ միայն զիմադրելով ու թշնամիին ակնանկերը վշտելով, կարելի է փրկել երկրը։

Սակայն, ի տարբերութիւն միւս դաւաճաններէն, Տէր Աւետիքի առաւելութիւնը այնտեղ է միայն, որ ան չուտով կը զգայ իր գործածած սխալը ու իր իսկ ձեռքով եւ գործերով, կ'ուզէ ուղղել իր դաւաճանական պիղծ արարքը ու քաւել մեղքերը։ Ան՝ Հալիմորի անկումէն յետոյ, որոշ ժամանակ մը կ'անյայտանայ բռնէն ու ընթացող դէպքերէն։ Բաւական ժամանակ յետոյ, կ'երեւայ Պղնձաքար բերդի մօտերը մուրացկանի գողըզուած հապուտներով ու ծանր շղթայ մը հանգին, որով մերթ ընդ մերթ կը հարուածէր կուրծքն ու կ'իսամերկ մարմինը, ինքնիքն աւելի մեծ ցաւ պատճառելու համար։ Այդ օրերուն, այստեղ ամրացած էր Միսիթար Սպարապետը, իր զօրքի եւ հաւատարիմ մնացած օգնական մեկիքներու մնացորդներով։ Ուսքը կրկին տանք հեղինակին։

— «Դու ո՞վ ես, — հարցրին անհամբեր գիմուորները։

— Դաւանմանը, — զրդացող ձայնով արտասանեց Տէր Աւետիքը։ — Ճամբայ տուէ՛ք դաւաճանին, է՛յ արդարներ, ճամբա՛յ...

— Խեղազար է, — եզրակացրին անմեծ։ Բայց երկրի ապաւէն գնդի գիմուորները իսկայն ճանաչեցին նրան։ Մատուրը երկու զածութեամբ մօտեցաւ երբեմնի ֆաջակորով հազարապետին եւ մի պահ տնտկանով նրան՝ հարցրեց։

— Տէ՛ր Խազարապետ, մի՞թէ այդ դու ես։

— Ե՛ս, — հապտեց Տէր Աւետիքը։ Հա՛, հա՛, հա՛։ Ճանաչեցի՞ք։ Դէ՛, ինչո՞ւ է՞ք լռել, ֆարքր վերցրէ՛ք, սատակեցրէ՛ք զաւանճին։ Ես արժանի եմ դրան։ Ես չեմ սովորեցրել, թէ ինչպէս ջնջել դաւանանքի գլուխը։ Դէ՛, սկսեցէ՛ք է՛... Ի՞նչ է՛ք կարկամել, Հայեր։

Տէր Աւետիքը բաց կուրծքը դէմ արեց մի գիմուորի նիզակի։

— Նիզակդ խրիր կուրծքս, գիմուոր, խրի՛ր, միայն թէ թող մէկ ամգամ էլ տեսնեմ Միսիթարին, յետոյ...

Բակ դուրս եկաւ տա՛ք մոյկեր հագած, երկար մուշտակն ուսերին Միսիթարը։ Խոճոռ նայեց վաղմի ընկերոջն ու երեսը շուտ տուեց։

— Տէ՛ր Աստուած, նա է, — լսեց իր քիկումնում կանգնած մելիք Բաքխուդարի ձայնը։

— Այո՛, նա է, — հաստատեցին միւսները եւս։

Տէր Աւետիքը նայեց մարտական ընկերներին, շաղուած հայեացքը գցեց Միսիթարին ու ամբարտաճ դառնութեամբ ասաց։

— Լսի՛ր, Միսիթար, լսեցէ՛ք զօրապետներ։ Ես չեմ եկել ձեզանից ներումն ու թողութիւն հայցելու։ Քա՛ւ լիցի։ Ես եկել եմ որ դու՛ ինձ պատժէ՛ք ժողովուրդի ու զօրքի առջեւ։ Պատժեցէ՛ք՝ Հայիմորի, Հայիմորցիների արեան, գերի քըռուած իմ կնոջ եւ զաւակների, քո անբախտ կնոջ ու թշնամու զաւակիդ համար, Միսիթար։ Այն բոլոր չարիքների համար, որ ես՝ տխարագոյնս մահկանացուների մէջ, պատճառեցի ձեզ, եզրայրներ։ Բայց ես եկել եմ ասելու, որ դու՛ք ինձ դաւանում մի համարէ՛ք։ Մի՛... Նրա ձայնը խզուեց։ Ես ցանկացայ փրկել մեր տարաբախտ ժողովրդին՝ քեկուզ զաւակներին ու իմ կեանքի գնով... Բայց խաբուեցի։ Անօրէն խլամի զաւակները խաբեցին ինձ եւ հիմա չկայ Հայիմորը...

Նա շուտ եկաւ դէպի իր քիկումնում ծովացած ամբարը։

Խաբեցին ինձ եւ հիմա չկայ Հայիմորը... ազադակեց աղեխարշ ձայնով։ — Զհաւատա՛ տա՛ք այսօր, վաղը եւ յախտեմից յախտեմն։

Նա հեկեկաց։ Զօրքի վրայ ասես սառը ջուր մաղուեց։ Պակաս յուզում չէր նաւ։ Միսիթարը։ — Պատժիր ինձ Միսիթար, — նարից գոչեց Տէր Աւետիքը։ — Պատժիր այնպէս, ինչպէս մի ժամանակ ես ու դու էինք պատժում դաւաճաններն։

րին: Սատկացրու ինձ՝ առանց խղճահա-
րութեան, միայն իմ վրայից վերցրու
դաւանանքի ամուլը: Ես մոլորուած եմ,
խաբուած: Որովհետեւ տեսած է, զամէմ
կատարեալ շինուածք, սկիզբն է աւեր-
ման: Խորտակուել է իմ հոգու շէմքը:
Դէ՛, դահի՛ն կանչիր:

— Աւելորդ է, — գլուխը տարաւորեց
Մխիթարը: Աստուած արդէն պատժել է
քեզ, քո երբեմնի արքայն խելքն առնե-
լով: Գնա՛, Տէր Աւետիք, ես չեմ կամե-
նում ձեռքերս քաթախել քո արիւնքով:
Գնա՛, հեռացիր մեր աշխարհից եւ քո
մերկայութեամբ մի նոր դառնութիւն եւս
մի բարոյի մեր սրտերին: Հեռացի՛ր:

Մխիթարն իր ուսերից պոկեց մուշ-
տակն ու նետեց մըս վրայ: Ապա շուտ ե-
կաւ եւ հեռացաւ արագ:

Տէր Աւետիքը չոքեց ձեռքն մէջ ու գո-
չեց.

— Տէր ուղղեա՛ր գգնացս իմ:

Նա ճախճուած ձեռքերով ծածկեց
դէմքը, եկեղեկաց եւ ընդատու վեր կենա-
լով՝ գնաց:

Մուշտակը մնաց ձեռքն վրայ: Տէր Ա-
ւետիքը գնում էր ամբոյնի պապանձուած
շարքերի արանքով ու երբեմն շարքայով
հարուածում ուսերին:

Շուտով նա իջաւ ձորն ու անհետա-
ցաւ ձիւնեղէն մշուշի մէջ:

Բայց ասով չի վերջանաւ Տէր Աւե-
տիքի կեանքն ու գործունէութիւնը: Ա-
ւելի վերջը, մենք զայն կը տեսնենք կրք-
էին Հալիճորի մէջ, թրքական բանակի
շարքերուն մէջ, քաղաքի աւերակներուն
վրայ, ամէն տեղ ու ամենուրեք: Այդ,
ինքը Տէր Աւետիքն էր թէ՛ անոր ուրուա-
կանը կամ չար ոգին, որ վրէժխնդրու-
թեամբ լեցուած, թրքական պահեստներ
կը փճացնէր, անվերջ մասաւարարութիւն-
ներ կ'ընէր ու այսպէսով, կը նուազեցը-
նէր պաշարուած թրքական բանակի գի-
մադրողական կարողութիւնները ու ներ-
սէն, բոլորովին առանձին, կ'օգնէր բեր-
դը պաշարող հայկական բանակին: Ու
այս ուրուականը, որ սարսափ ազդած էր
թուրքերուն եւ քաղաքին մէջ՝ դռնուսդ

հայ դաւաճաններուն, առանձինն աւելի
մեծ դործ կը տեսնէր, քան ամբողջ բա-
նակ մը: Աւերումի ու քանդումի իւրա-
քանչիւր աշխատանքէ յետոյ, ան՝ կանգ
կ'առնէր անկիւն մը ու իր կատարած
գործին արդիւնքը տեսնելով, հաճոյքով
կը քրջւար... ու հոգեկան բաւարարու-
թիւն կը զգար: Ու այսպէսով ան կը զգար
որ ինք մասամբ մը կը քաւէ իր մեղքը:

•••

Հեղինակի այս մեծածաւալ վէպը,
ամբողջ Հայաստանի՝ ինչպէս նաեւ
արտասահմանի հայ ընթերցողներու կող-
մէ ընդունուած է աշխոյժ հետաքրքրու-
թեամբ: Այս վէպը մեծ ընդունելութիւն
գտած է Հայաստանի ժողովրդական լայն
զանգուածներու կողմէ: Կարճ ժամանա-
կի ընթացքին, ան դարձած է հայ նոր
գրականութեան ամենաժողովրդական,
սիրուած եւ փնտռուած երկերէն մէկը:

Տոկոսն եւ ոտեղծագործ հայ ժողո-
վուրդի ապրելու անօրինակ կամքը, սե-
փական արժանիքներու հպարտ գիտակե-
ցութիւնը, մահը արհամարհող խիզո-
նութիւնները, ազատութեան ոգին, — ա-
հա՛ բարոյական այն գործօնները, որ
ստեղծագործական ներշնչման աղբիւր
հանդիսացած են հեղինակին համար:
Ունեւատեան՝ իր այս գործով կ'ուզէ ցոյց
տալ, որ հայ ժողովուրդը շինարար եւ
պայքարող ժողովուրդ է, որով կը նշա-
նակէ ապրող եւ տոկուն ժողովուրդ մը:

Իր այս յատկութիւններուն ու ար-
ժանիքներուն բերումովն է, որ հայ ժո-
ղովուրդը ապրեր է գարեբու ընթացքին
ու այսօր ալ տակաւին կը պահէ ու կը
պահպանէ ինքզինք, իր հայրենիքը եւ իր
քաղաքակրթութիւնը:

Պանդտեանի գրական գործերը, որ
ցարդ լոյս տեսած են եւ որոնք գրական
լուրջ արժէք կը ներկայացնեն, հեղինա-
կին կ'ապահովեն հաստատուն եւ պատ-
ուաւոր տեղ մը հայ գրական-վիպական
անդամատանին մէջ:

ՍԻՄՈՆ ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆ

(Շար. 2 եւ վերջ)

ՆՇԱՆ ՊԷՇԻԿԹԱՇԼԵԱՆ

Խոշորութիւններու պատկանելի գու-
մար մը՝ բարձր հասակէն մինչեւ իր տա-
ղանդին քնարական ու երգիծական եր-
կու երեսները երկարող։

Փարիզցիի մը չափ Փարիզ բնակած
մեր երրորդ երգիծարանը կը թուի իր
տեսքով եւրոպացի։ Տպաւորութեան ի
նպաստ կը վկայեն դէմքին ձեւը՝ - եր-
կայն, աչքերուն դոյնը՝ - կապոյտ,
մոյնքը՝ - ճերմակ։

Նշան Պէշիկթաշեան երկար տարի-
ներէ ի վեր նիւթական անցանկալի պաշ-
մաններով կեանք մը կ'ապրի Մուխէնե-

րու, Պոմարէններու եւ Սիրանո տը Պեր-
ժըրաքներու երկրի մայրաքաղաքին մէջ։
Երկրին մէջ այն տիեզերաւուծակ հեղինո-
ղին, որ վոլթեռ անունով ճանչցուեցաւ
եւ որուն մահացու հեղիութեան առջեւ
18րդ դարու ամբողջ Նւրոպան երկիւղի
մատնուած կը դողար, հակառակ մտքի
ուրիշ մեծադղորդ անուններու, Թուսո-
ներու եւ Մոնթեսքիէօներու փայլատա-
կող ներկայութեան։ Այդ ծածածու, ա-
հաւոր ու թունաւոր ծերունիին վաղնջա-
կանօրէն քաղաքակիրթ ու բարձրօրէն
յառաջդէմ երկրին մէջ, Նշան Պէշիկ-
թաշեանը կ'ապրի այսօր, ներքնապէս
տխուր, խնդացնելու դաժան դեր մը տա-
լով այսուհանդերձ իր անսովոր տխու-
րեան։ Երբ ուրիշներ վէրք ստացած եւ
յաճախ ալ առանց վէրքի կու լան, լա-
ցընել ուզելով նաեւ մեզ, այս նախկին
պոլսեցի սովորութիւն ըրած է իրեն
կարծես ժպտիլ, զինք այրող տաք տե-
սակ վէրքէ հաք իսկ։

Խնդալ երբեմն ու խնդացնել միշտ։

Մտքի այս օժտեալը կրցաւ Պէշիկ-
թաշեան մականունը խնդացնող մակա-
նունի մը վերածել, երբ Մկրտիչ անու-
նով ուրիշ օժտեալ մը, նոյն գերդաստա-
նէն, իր տխրայոյզ ու խոր տաղաչափու-
թեամբ, ըրած էր զայն լրջութեան ու լա-
ցի ընդարձակ մականունն մը, Դուրեան
Պետրոսէն առաջ։

Եղակի չէ երեսոյթը։

Նշանէն առաջ ուրիշ մը՝ ուրիշ մա-
կանուն մը իր լրջութենէն փոխադրած.
չէ՞ր դէպի ծիծաղ ու զուարթութիւն,
դէպի ծաղր ու հեղնանք։ Կլոր, երգիծա-

կան ճաղատ գլուխով եւ ուրիշներուն ալ մտքի եւ հոգիի գծնդակ ճաղատութիւնները երեւան հանող մարդ մը չէ՞ր այս վերջինը, որ տարօրինակ հոգամշակութիւն մը կ'ընէր, մեր երգիծանքի ցանկապատին միւս կողմը: Փռւչ չէ՞ր մշակեր առաւելաբար ամէն ծաղիկի ու ծաղկափերթի տակ: չէ՞ր բարձրանար այդպէս, դրական համբաւի աստիճաններէն, փուշով ու... փշապակով:

Վարդ եւ փուշ...

Որքան հին եւ որքան նոր ճշմարտութիւն միշտ:

Երուանդն էր այս երկրորդ պարտիզպանը, երկրորդ արտակարգը, իմացական կծու այգիներու մէջէն սոսկալի խաղողներով իր սոսկալի գինիներն ու ալքոնները պատրաստող երկրորդ հոկայ ալքոլամոն ու մէլանամոլը: Մրմաքէլիանիւնը չէ, ոչ ալ Վալմոշ Թերթին հառարակ զաւելատագիր թոյլայնան Երուանդը: Բարձրահամբաւ Օտեան գերդաստանին Երուանդն էր ասիկա, որ եկած էր հերթելու կամ բարեխառնելու, արտաքնապէս գէթ, չբեղաշուք դերդաստանին ընդարձակ լրջութիւնը, Դրեգորով ու Ազգային Մասնաւորութեան աքթով մեծածաւալ համեմատութիւններ ստացած: Տուած էր ան դերդաստանին հին համբաւին ու հին լրջութեան նոր արտաքին մը, պտտկառանքի նոր կողմ մը, արժանիքի եւ արժանաւորութեան նոր տիմանսիոն մը: Պոլսոյ այս կամ այն ծովեզերքին անհամար միստանէներուն զուարթախոհ ու ողջախոհ Երուանդը, օդիի ցկեանս երկրպագու մը՝ որ օր մըն ալ, զարհուրելի փոթորիկի մը պէս իր իմացականութեան ետին կուտակուած ահաւոր մէկ ծաղրը պայթեցուց, իր էութիւնն ու վեհութիւնը բոլորովին մտահան ըրած, ինչպէս եւ կեանքին չոր իրականութիւնները մոռցած խեղճ ու խեղկատակ ընկերվարութեան մը գլխուն: Փոքրիկ թափանցում էր, մանր գլուխ-գործոց՝ Մապլվարի հերոս Փանդունի-ն իր չմեռնող փանջունիականութեամբ: Դրապէտի մը հսկայ խայթոց չէ՞ր ան, վիթխարի յաւակնութիւններով վարդապետութեան մը խա-

րեքայութիւններն ու նոյնքան ալ վիթխարի միամտութիւնը խայթող:

Եւ դեռ աւելի առաջ, հայ ամենագոր Պատրիարքարանի, հաստափոր հայ ջոջերու, մեծապատիւ մուրացկաններու, արհեստաւորներու, տունը մնացած անբախտ աղջիկներու, տէրտէրներու եւ տեսակ տեսակ միջնորդներու հետեւ, ալ գորշացող եւ Ոսթալմիշ Պոլսոյ մը մէջ, նորէն ու միշտ նոյն փշաթել ցանկապատի ետին, հացի եւ թուղթի անսահման կարօտութեան մը ճնշող-ճզմող ուրուականին առջեւ, նուիրական փուշերու իր առողջապահական սարսափելի մէկ գլուխութիւնը կը մշակէր, Արիստոփան եւ Մոլիէր սերտած էտիրնեցի հուշակար Յակոբը, - մեծագոյնը մեր ծաղրի փշամշակներուն:

Մաղբը Հայուն, իր տառապանքներու ընթացքին ու յետոյ...

Յակոբ: Երուանդ: Նշան:

Բարե՛ երեքն ալ: Ու երեքն ալ օդիի բարեկամ: Իրենց ներքին մասհոգութիւններուն ու ծածուկ ցաւին խնամակալութիւնը այդ կիդի հեղուկին վրաստահած, ան իր հրեզէն լուծումներուն ու բերելիք հանդիստին ապաւինած:

Գրիչ եւ օդի: Ու ծուռ ու ծծնաղելի բաներ, ծուռ ու ծծնաղելի մարդիկ: Երեքն:

Եւ անուններ:

Մարդիկ, որոնք անհատին թէ հաւաքականութեան համար, անբաւարար կը դնեն զուտ քաղցրը: Հարկ է նաեւ կծու խաղող, ու հարկ է նաեւ թուրինջ, քաղցր պտուղներու հետ խառնել: Ու հարկ է եւ արդար կենսընթացքի համար էական՝ ծաղիկի բոյրին ու վառ դոյնին աւելցնել փուշ: Այդպէս՝ քանի որ չարքը շատ են, մտակոյր եւ մտակաղ մարդիկը բազում, իմացական անյոտութեամբ պտտող եւ ընկերային դիրքի ու համբաւի տիրացածները՝ բանակ: Գանի որ բթմաշիղ ու բթմաշիղ մարդիկ, ամէն հասարակութեան մէջ յաջողած են արդարութեան բարձր դերեր կատարելու կոչուիլ: անդամալոյծ հոգիով մը՝ ճշմարտութեան ցկեանս պաշտօնեան ըլ-

լալ, հրովարտակի մը տնով խօսիլ եւ պատգամ արձակել:

Ք

Յակոբ: Երուանդ: Նշան:

Ասիկա իրենց ծննդեան կարգը չէ միայն, արժէքին ալ կարգն է. այդպէս նկատուած է դէժ, մինչեւ այսօր. ու կարծես սխալ չէ նկատուած, եթէ Պէշիկթաշլեան Նշանը տաղանդի նոր պըր-կումով մը չփոխէ այդ կարգը:

Երգիծանքը ներքին ուժերու առաւել լարում կը պահանջէ քան արուեստի ու-րիշ մարդ, քանի որ համակարգում մըն է ան ի վերջոյ, գրեթէ միշտ իրարու հա-կոտնեայ զղայնութիւններու: Փռւչի եւ ծաղիկի խառն դերակատարութեամբ տա-րօրինակ գործունէութիւն մըն է մեր մէջ, մեր շիղերուն վրայ: Պէշիկթաշ-լեան, Զաքե-րուն Հեղինակէն ու Փան-լուծի-ին Օտեանէն ետք, այս ճշմարտու-թեան երբորդ գիտակցողը եղաւ:

Բուն երգիծանքը, համարեա՛ միշտ, կեանքին եւ անոր մէջ ապրողներուն վը-րայ նետուած Թեկադիֆ հայեացք մըն է, մարդկային փաղաքիք նպատակներ հե-տապնդող: Դրական առողջ արածագրու-թեան մը բացասական ճամբով արտա-յայտութիւնն է ան իր բարձրագոյն ի-մացումին մէջ: Իր այդ իմացումով, կը մնայ ան արուեստի գերարժէք որակ մը, Արիստոփանի եւ անոր առաջին դործը ե-ղող Հերակլիտի Կոչնակամները կորսը-ւած փիլիսոփայական խաղարկութեան օ-րէն սկսեալ, փիլէս՝ ուր նոր դաստիա-րակութիւնը, յունական հնազոյն շրջա-նի գրականութեան մէջ իսկ, կ'ենթարկ-ուի երիտասարդ երգիծարանի սպաննող մէկ ծաղրին: Երգիծանքը պահպանողա-կան, աւելի ճիշդ չափաւորական է իր կենսահայեացքով. ան եթէ կը խրտչի կեանքի շատ հին բաներէն եւ անողոք սրամտութեամբ կը ծաղրէ ամէն բան որ հին է, այս անգամ առաւել չափով մը կը դառնայ կծու՝ նորամուլութիւններու առեւ: Հնութիւնը ծաղրած պարագային գլուխ-գործոց չի կրնար ստեղծել, չէ ուզած կամ չէ կրցած ստեղծել. բայց

նորամուլութիւնը ծաղրած է ան Մոլիէրի Լէ Փամ Մալամբ-ով, եւ ընկերվարու-թիւնը, — ուրիշ նորամուլութիւն հայկա-կան այդ օրերու միջավայրին համար —, Օտեանի Փանլուծիով:

Ք

Իր հերոսներուն վրայ խնդացող եւ մեզ եւս խնդացնող մաքի այս մեծ ունե-ւորը մեծ շունեւոր մըն է, լուսնեւորե-րու հոգնակաւոր պարադլուխ մը այսօր՝ հացի բոլոր բառարաններուն եւ տնտե-սութեան բոլոր անսխիւթիւններուն մէջ: Ազգը այդպէս ուզած է միշտ, գրողին մէջ արժանիք եւ նոյնիսկ պարծանք մը տեսնելու համար: Կը յամառի այդպէս ուզել դեռ. — կիրարկել հերոսական դա-ժանութիւնները, մերթ ու տնտեսական սատիւ՝ հանդէպ իր յեղափոխականնե-րուն. իսկ իր գրադէտներուն վրայ նա-յած է Հայը միշտ իրրեւ յեղափոխակա-նի:

Անցնինք, չոր բաներ են, ախուր...

Նշան Պէշիկթաշլեանի տաղանդին կէսը սիրտ է եւ միւս կէսը միտք, իմա-ցական բացառիկ սրատեսութիւն: Իր հրատարակած քանի՜ տւելի հատորնե-րէն որեւէ մէկը երբ բանաք, — Սիդնե-նա, Բապտի, Երգիծակամ, Մաղրամկար-մեր, Մամնամեր, Միւր Դրախտեմ, Միւր Պարտեզեմ են. են. — քանի մը էջի ըն-թերցումէ ետք իսկ, պիտի չուշանաք հաստատելու տաղանդի մը երկու յստակ մասերու բաժնուած ըլլալը:

Հոգեկան աշխարհի երկու տարբեր որակներ, Նշան Պէշիկթաշլեանի տաղան-դին մէջ, որոնք անոր արուեստի գործե-րուն կեանք ու մարմին կու տան, կը կեը-տեն զանոնք, տարօրինակ խաղ մը խա-ղալու պէս: Տարօրինակ խաղ, վասնզի կը պատահի նաեւ որ խաղը լուրջ պայ-քարի մը երեւոյթը ստանայ: Այսպէս, երկու որակներ, — սիրտ եւ միտք —, եր-կու հին խաղընկերներու պէս իրար հա-լածելու, գիրար պատժելու եւ ապա տեղ տեղ վարձատրելու, գիրար ուժի, գեղեց-կութեան եւ հարուստ ճկունութեան նոր փառքի առջեւ դնելու, մէկ խօսքով ա-

նակնկալի բերելու ներքին խլրտումի մը, տնտեսական շարժումի մը մէջ են կարծես:

Սիրտ եւ միտք: Որակային այս գույժական գիծերուն վրայէն քուտած է Պէշիկթաշլեանի ազանդը, իր քերթուածներու օրէն մինչեւ ծայրագագաթը իր երգիծանքին: Իր դրականութեան երկու կիսազունքին են առոնք:

Միջինը իր խառնուածքին ու գրականութեան:—

Բանաստեղծ-երգիծաբան է թուղթի եւ գրիչի յիսուն տարուայ այս մոլին: Իր գուտ երգիծական գրութիւններուն վրայ անգամ, քնարերգութեան մը բիւրեղային մաքուր ցոյց իջած կը տեսնենք, իսկ բանաստեղծութիւններուն վերայ՝ Հոս Հոն ինկած ծաղրի ու սրամտութեան կարկտահատիկներ:

Սրտի եւ մտքի այս փոխադարձ ոտնձգութիւնները չեն վնասած Պէշիկթաշլեանի արուեստին: Վնասած են ի շարիք, բայց որոշ չափով մը միայն. հետոս են կործանարար թերութիւններ համարուելէ: Բանաստեղծութեան եւ երգիծանքին այս փոխ-թափանցումը առանձին նկարագիր մը կու տայ յաճախ Նշանի տաղանդին:

Շողապող, ճառագայթող լիզուի մը, լեզուա-զգացական ապարանքի մը հարուտ կահուտարումին մէջ է որ կը կոտորուին Պէշիկթաշլեանի երգիծող մտքին խաղն ու խաղարկութիւնները: Եւ այդ բանաստեղծականութիւնը գեռ եւ քաշտական ափսոսանքով մը պաշտօնը կոչուած է կարծես կատարելու անոր երգիծանքին համար: Պարոնեանի մը պարզ, բանաստեղծութեան կողմէ բոլորովին խոպան ձգուած վայրի մը մէջ չէ, որ տեղի կ'ունենայ անոր Քօմէտի-ին խաղը: Օտեսինն ալ լեզուա-զգացական միջավայրը գուրկ է շօն կահուտարումէ, թէեւ աւելի յարդարուած է քան Պարոնեանինը:

Պէշիկթաշլեանի երգիծանքը, իր յաջող մասերուն մէջ, տէմոքրաթ է Պարոնեանի երգիծանքին պէս. բայց մինչդեռ Պարոնեանին ծաղրը հարուտ է տրամաբխ տարրերով, Պէշիկթաշլեանինը

ճոխացած է բանաստեղծականութեամբ: Որով՝ բնական է Պարոնեան, ու արտասանական՝ Պէշիկթաշլեանը: Էտրնեցին կը ջանար առարկայական ըլլալ, կը մտահոգուէր կարծես ատոր համար. նրման մէծ մտահոգութիւն մը չունի առարկայականութեան հանդէպ փարեղի տաղանդաւոր նշանառուն: Սուր է աւելի քան Պարոնեանը իր սրամտութեամբ, այլ ոչ ծաղրով, այլ ոչ մանաւանդ հեղեղութեամբ՝ որոնք աւելի ահաւոր զէնքեր են մեր կարծիքով երգիծաբանի մը ձեռքին մէջ:

Պէշիկթաշլեան աւելի յարձակողական է քան Պարոնեանը, աւելի խածոն, բայց նուազ թունաւոր:

Օտեսինն հետ Պէշիկթաշլեանին մօտիկութիւնը ժպտի եւ իմութի մօտիկութիւն մըն է թերեւս:

Պէշիկթաշլեանի երգիծանքին մայր գիծերէն մէկն ալ սրամտութիւնն է, — ծաղրը ճամբայ հանող, զայն ալ եւ ձախ շարժող տարրը: Անոր արուեստին միւս տարրերը, թերեւս աւելի հիմնական տարրեր, կայուն, օրաօրէ մասեր կը թուին ըլլալ, մինչդեռ սրամտութիւնը՝ շարժուն, տիկամիք տարր մը, լրջագիծ եւ ցայտունութիւն տուող, մթնոլորտ մը ստեղծող:

Պէշիկթաշլեանին սրամտութիւնը առանձինն զրեթէ շարժման մէջ կը դնէ անոր երգիծանքին տմբողջ զանգուածը, այդ զանգուածին գիծերով, գոյներով, գիմաքանդակներով, բնաւորութեան ու բարքի ցուցադրութեամբ եւ կացութիւններու ծիծաղելի կողմերով: Սրամտութիւնն է սննդական հիմը Պէշիկթաշլեանի փայլուն օաթիւր-ին: Հոգին չէ՝ սակայն՝ քանի որ հոգին դանազան ընդունակութիւններու տմբողջութիւն մը միայն կրնայ ըլլալ:

❧

Գրականութեան հրեշտակ ծնած, բայց իսկոյն եւեթ սատանայացած դաւակն է երգիծանքը, որուն առաջնութիւնն է ծաղրութեամբ ճամբով՝ մեր գոթաբեկեանքը դրախտ-կեանքին վերա-

զարմանել: Դիւրին դժուարին մէջ ապրիլ անուշադր իրքեր ստանալ, բայց հրեշտակի մը ստանալի դիմակ գրէք եւ նեւտեցէք զայն կրակէ վիհերուն գիրկը ու երեւակայեցէք ապա տուած որ ստեղծած կ'ըլլաք հրեշտակին համար: Ողբերգութեանց մեծագոյնը եւ ծաղրին ալ ահաւորագոյնը ստեղծած կ'ըլլաք առում: Արդ, երգիծանքը այդ ներքին, անտեսանելի, անդրազոյն վիճակներուն եւ դժուարձ մէկ անգիտութեամբ որոնող զգրողութեան խնդացող եւ խնդացնող դիմակն է: Նաե՛կ քեզ ու թերութիւններդ բղկաող ուժեղ վայրենիքն որ վայրենացած սակայն պահ մը, յանուն հոգեկան բարձր քաղաքակրթութեան մը:

Արտեւաբ, աշակէս, ստանալի դիմակ գրած եւ դժուար իջած հրեշտակի փառադիւ պարտականութիւն մը տուած է երգիծաբան անունին առիտ ստեղծագործող հեղինակներուն: Ձախողածները իրենց հրեշտակային ինքնութիւնը մոռցած, իսկապէս կը ստանալան հոն: Բարձր կատարի մը հասածները կը պահեն իրենց վիճակուած դերին անբիծ մաքրութիւնը ու կը յետանեն իրենց մլտաքին դանակները երգիծանքին վայրագութիւնը: Կը թափախեն պիտի մեղադրներուն վրայ: Կը թափախեն ապա իրենց ժպիտը կենարար հաւաքայթի եւ ծաղրը՝ մահացու ափսոսանքով մէջ: Կը խնդացնեն՝ նոյնիսկ՝ երբ պարտականութիւն հանգեցնած են զիրենք լացի: Եւ ախար բաներու համար, մտայն բաներու համար: Ասորդոց բխող գաւառ:

Թեան կապերը ի՞նչպէս քակուին, ծաղրին զարհուրելի մկրատը անոնց վրայէն չանցած:

Մ

Հայոց գրականութիւնը երկու հրեշտակային անձեր ունէր, որոնց ստանալի դիմակ անցուցած՝ դրսւ մեզ գրականութեան մէջ, թերութիւններու իրքեր ահաւոր որոնող, ծիծաղելի բաներու իրքեր դահիճ, եւ ժպիտներու իրքեր փանք: Գործեցին, մեռան:

Ու պատահեցաւ, Օտեանի օրերուն, բան մը, — դէ՛հ...

1915, որ հայրեն...

Երգիծանք՝ Խնդրո՛ք, խնդացնե՛ք: Ծաղրե՛ք, ժպտե՛ք:

Պայմանները թույլատու էին տուտ լացի, առատ քայլոյթի, առատ նշուքի, առատ յաւերու: Բայց թայլատու էին երբեք զուարթաթոհութիւններու եւ այդ ոճով դատումներու: Ո՞վ ապրեցուցած է սակայն այս ազգը, եթէ ոչ իր անակընկալ մէկ առողջութիւնը: Այդ անակընկալ առողջութիւնն է ահա, եղեռներուն առջինն սոսկալիէն ետք, Նշան Պէշիկթաշլեան երգիծաբանը, երբորդ ծնեալ հրեշտակը Հայ գրականութեան մէջ, ստանալի մը տարի եւ խաժան տրտալայտութեամբ ու ուղեկան խորաններու վրայ լոյս ու խաչի տակցնելու նուիրական տուաքելութեամբ:

Ե՛. ՊՅԱԶԵԱՆ

ՕՐԱԳԻՐ

23 ՅՈՒԼԻՍ

Քիչ առաջ, քանի մը բարեկամներով ողջերք մաղթեցինք Եղուարդ Պոյանեանին, որ խումբ մը ուսուցիչներու հետ Հայաստան մեկնեցաւ:

Շատ բախտաւոր աստղի տակ ծնած չէ Պոյանեան, բայց այս մասին վրայ գանգատելու պատճառ չունէր: Նախանձակի էր: Գնաց ուրախութեամբ: Զինք ճամբու դճող բարեկամները մուտք ուրախ չէին: Ի վերջոյ, որքան ալ դառն յուսախաբութիւններ կրած ըլլամք, պատրաստ էր մնայ դարձեալ ու կը պահէ իր թովչանքը: Ու գրագէտ մը Հայաստան կը մեկնի:

Չիշդ երկու տարի առաջ, Պոյանեան մոյն հրաւերը ստացած էր Հայքնեմիէն, բայց չէր կրցած գործերը դասաւորել ու մեկնիլ: Պարագան գանգան մեկնութիւններու առիթ տուաւ: Սկսան հոս ու հոն փոփոխութիւն շրջան ընել: Փութաբան ծառայաւոր մը մայրիկ մամուլի միւթ շարժուց խնդիրը, չմտնալով անշուշտ հայրենասիրութեան դասեր տալու մտքին անմիջական մը գումարով իր ճապող ուղեգիր վրայ: Գրագէտ մը գրիչ շարժող պատահական մանրութի մը խրատով չէ, որ հայրենիքը պիտի սիրէր անշուշտ եւ ոչ ալ Հայրենիքը մանրութիւններու տուած ստրկահան տեղեկութիւններուն հիմամբ պիտի կազմէր իր յայտագիրը: Մէկը կրկնեց իր երաւերը: Միւսը ի վիճակի էր մեկնելու: Մեկնեցաւ:

Կը մտածեմ իր մեկնումին մասին ու սիրտս կը հրճուի:

Առաջին հրաւերին եւ երկրորդ հրաւերին միջեւ երկու տարի անցաւ եւ երկու տարեան ընթացքին շատ մեղան հոսեցաւ: Պոյանեան բազմաթիւ յօդուածներ գրեց հայրենիքի մէջ դեռեւտ յամառող խոսքի բաներուն դէմ: Կ. Զարեանի ծանօթ ժամբարտութիւն առիթով մամակ գրեց եւ ուժգնօրէն ձաղկեց ռուսար վարդապետութեան մը արեւին տակ մերկութիւն ջերմացնող ստրկութեան նորանշան ու նորեւանդ մուրացիկները: Նամակ գրեց ու վերստին խորանցեց հայրենիքին մէջ գլուխ ցցած քննադատ բարեքնքը: Հայաստան լուս չմնաց: Քննադատ մը չարդարացնելով հանդերձ Զարեանի տխուր անձնատուութիւնը, պարտք համարեց Պոյանեանին հայեցել:

Կը յիշեմ այս բաները, կը մայիմ հեռացող նաւում եւ ուրախութիւնս աւելի կը սաստկանայ: Վերջին հաշուով, խնամրեւելով չէ, որ պիտի գրաստութի գրագէտի մը անհատականութիւնը: Իր գաւակները պարտադիր կազադարներուն մէջ առնելով չէ, որ պիտի բարգաւաճի հայրենիքին իմացական հարստութիւնը: Մէկը պէտք է մտնէ մնայ ու ազատ մնայ, որպէսզի կարեւոր իր լուսագոյնը ընծայել հայրենիքին: Հայրենիքը ազատ մտածումին պէտք է տեղ տայ եւ ուժ տայ, որպէսզի կարեւոր իր գերին մէջ մնալ ու փրկել ըլլալ:

Մենք ողջերք մաղթեցինք Պոյանեանին առանց իր հաշույն եւ առանց հայրենիքին հաշույն վիրաւորելու: Որովհետեւ խոնարհելով ճամբայ չյարգարեց Պոյանեան: Ատիկա պիտի խօսէր իր քարեկամները: Զգնաց ճոյն-պէս լռութեան իմաստութիւնը կիրարկող իմաստուններուն պէս: Նման իմաստութիւններու բաժնեկից մարդոց մենք ողջերք չենք մաղթեր: Հայրենական հողի մը վրայ ծնած ու տակաւին իր ոտներուն տակ հողին ուժը ըզգացող մարդն էր ան, բուխ, բիրտ, անվերապահ, ու մնաց այդպէս մինչեւ վերջ, իր անձինն ու մտածումներուն տէրը՝ բուխ, բիրտ, անվերապահ: Ինծի կը քուի տակաւին, թէ աւելի լաւ եղաւ, որ երէկ չգնաց ու այսօր կ'երթայ: Կ'երթայ իր կեանքին եւ հայ կեանքին մէջ անկիւնադարձ կազմող եռուն քուակնի մը: Իր ծննդեան յիսնամեակին եւ հայ ժողովուրդի նահատակութեան յիսնամեակին:

Հայրենիքը պիտի երմուի հարկաւ, որ իր ժողովուրդին մեծ նահատակութեան օրը ծնած որդիներէն մէկը իրեն եկած է ու ձեռնունայն չէ՝ եկած:

Եղեռնի յիսնամեակը ռզեկոչած գրագէտը պիտի ռզեշնչուի հարկաւ ի տես այն կտոր մը հողին, որուն համար ու լրացուցիչ մասերուն համար երդում ըրած է ինք, երգած է ու քամած հոգիին ամէնէն քանկ հիւքերը:

Կ'երեւակայեմ մանաւանդ այն քաղցր ու խռովայայտ վայրկեանները, երբ պիտի տեսնէ իր տարեկից ու գրչակից ընկերները, երեցները, կրտսերները, առաջին ու տափ հղեռնէն անցածները, երկրորդ ու պա՛կ հղեռնէն անցածները, Հայաստան աշխարհի վերջին ու մեծ վիրաւորները, իրենց երգերէն վերքեր շինող յամառ ու յաղթական ներկայութիւնները: Տարբեր եղած է, քայց պակաս չէ եղած նաեւ իր տառապամբ հոս: Երկու անգամ գաղթական եղած եւ երկու պատերազմներուն բռնար հետեւանքները ու հազար անորոշութիւն ապրած մարդը եղաւ Պոյանեան, քայց իր կարգին ու Հայաստանի գրողներուն պէս չյաւատարմեցաւ թնաւ, ու ներկայ եղաւ միշտ, ցեղին կենսամակութիւնն ու որոնող բնագոյր վկայող անհանդարտներուն ուժգին ձայնով:

Ինք քառասունութեան բռնար թոյները սպառած, անոնք՝ սարսափի բռնար տեսակները ապրած, պիտի կենան դէմ դիմաց, պիտի գարնեն բաժակ բաժակի ու գինովանա՛ն պահ մը հայրենական գինիով, բռնարու անխաղախ բաժակին մէջ պիտի լեցնեն իրենց հոգիներուն գինին ու գինովանա՛ն նորէն, պիտի գինովանա՛ն տակաւին արցունքով, աւելի լաւ օրերու երագով պիտի գինովանա՛ն, չեն կրնար առելի լաւ օրերու երագով չգինովանալ, որովհետեւ Արարատը հան է տակաւին, որովհետեւ մենք հոս ենք տակաւին:

Կ'երեւակայեմ այս բոլորը, լա՛ւ են այս բոլորը, քայց հարցում մը կը յաջորդէ այս բոլորին ու անձկութեան կը մատնէ գիտ: Շրջան է բուռն որոնումներու: Բուռն իրազործումներու: Հայրենիքին մէջ, հողին հազարամեայ ու մշտանորոգ աւելով երգ մը պիտի շաղախուի՞ արդեօք իր հոգիին մէջ: Իր յիսնամեակին առիթով, մե՛ր յիսնամեակին ի նուր երգ մը, խորունկ, ցնցող, կենսախինդ, կեդրանաձիգ երգ մը: Հայրենիքին ընծայած քարմուքեամբ ու գրողին ազատութեամբ օժտուած բուռն երգ մը: «Մնացեալն ամբողջ պատրամք է» ու՛ մնացեալ...:

Պ. Մ.

ՆՂԺԱՐՆԵՐ «ԱՅՐԵՆԻՔԻ ՁԱՅՆ»

Այս է անունը այն թերթին, որ Օգոստոս մէկին սկսաւ լոյս տեսնել, Հայաստանի մէջ, իբրեւ «Արիւնքաւորութեան հետ մշակութային կապի կոմիտէի շաքապաքեր»:

Նոյն նպատակով լոյս տեսնող թերթ մը ունենք արդէն՝ «Արիւնքաւոր կամ Հայաստան» ամսագիրը, որ կշիռ ունեցող հրատարակութիւն մը չէր, ու սպասող ալ չկար, որ անոր խմբագրական կազմը կրնայ տարբերորակով թերթի մը մարմին տալ: Բարձրորակը, կենսատուն, հայրենիքին իրական ձայնը կը սպասուէր նորէն: Այս վստահութեամբ լիցուեցաւ ընդ թերթողը, երբ մանաւանդ իմացաւ խմբագրական կազմին անունները:

Բայց կ'ըսեն, թէ երազ եւ իրականութիւն յաճախ տարբեր բաներ են: Հասած են արդէն թերթին առաջին երկու թիւերը ու ցրտութիւնը ամենաընդհանրեք կը հետեւի անոնց հետքերուն: Անկերպարան ու խեղճ թիւեր են արդարեւ հասածները, վանդական՝ ըստ ամենայնի, ու տեղոյն ու բոլորովին անխորհրդ՝ խմբագիրներուն համբաւին:

«Հայրենիքի Ձայն»ին դադարաւորական երկուորակը, «Արիւնքաւոր կամ Հայաստան», ըսինք անգամ մը, մեծ բան մը չէ, բայց առնուազն ճիշդ մը կը մտնէ, գոնէ ձեւ մը ունի, դոյն մը ունի, բծախնդիր է մաքրութեան, յղանցուցիչ չէ, տաղտկալի չէ, մինչդեռ նորը նախորդին վրայ բան մը չաւելցնելու հիմնական թերութենէն զատ՝ իր անհրապոյր էջերուն մէջ մեծ ծապէս կը մտնէ սիրելի գէմքերու վարկը:

Թերթ մը, որ իբրեւ խմբագիր ունի Վահագն Դաւթեանը եւ խմբագրութեան կազմին մէջ կը հաշուէ Էդ. Թովչեանի, Մորուս Հատրութեանի, Պարոյր Սեւակի եւ յորսհինգ ուրիշ գէմքերու անուններ՝ ներքի՞ է, որ այս խեղճութեամբ ներկայանայ ընթերցողին: Արդարեւ, գեղեցիկութիւն մը ստեղծել գիտցող, ստեղծուածը կշռել գիտցող, նկարիչի աչք ունեցող ու տարիներ շարունակ թերթ, գիրք, նկար հրատարակած մարդոց անունին դիմաց՝ մարդ կը տառապի ի տես այս աղքատախնամ արդիւնքին: Կարծես իրենք չեն եւ ուրիշներ, անորոշներ՝ կատարած են յօդուածներու դասաւորումը, այս թուղթը ընտրած են պատահական մարդիկ ու տպագրութիւնը վաւերացուցած է ընթերցողին հետ կապ չունեցող ոեւէ թուականոր պաշտօնէն:

Մենք չենք խորհիր, որ մեզի հասած «Հայրենիքի Ձայն»ի այս երկու թիւերուն ընթերցումին, այս սկիզբէն գոհ մնացած մարդիկ գտնուին հոս կամ հոն: Մեզի հասածը կարծես այսինչ գործարարին, կոլխողի այնինչ շրջանակին, կամ անորոշ խմբակի մը անորոշ թերթունքն է եւ ոչ թէ մեզ գրականութեան մէջ սիրելի անուններու եւ պատկանելի գէմքերու կնիքը կրելու համար գոյութեան կանչուած ձեռնարկ մը: Կոտորուած բան մը կայ «Հայրենիքի Ձայն»ին մէջ, ակամայ կատարուած գործերուն հետեւող ընդհանուր տկարութիւն մը:

Հայրենիքը երկկուան ճնշիչ պայմաններուն ու մտայնութեան անձուկ սահմաններուն մէջ չ'ապրիր հիմա, եւ կը սպասուէ, որ քիչ մը խնամէ իր ձեռնարկները, եթէ կ'ուզէ «ձայնը» հասցնել իր տարագիր դաւաններուն...

ԳԵՂՕՆ ՍՍՍԵԱՑ ԱՆՏԱՌԻՆ

Հայաց քիչրիմ մէջ միշտ կ'ապրիմ
Մեծ սօսիմերմ արմննաւանդ...
Եւ լըռութեամբ աւ ստուերիմ
Մէշտեղ ամոնց, ամարգաւանդ
Օրէ մը ետք քերթոգմ երբ խանդ
Ու քերթնուի խնդրել կալ գայ,
Երեսկայոյզ միւղերմ աստ ամոյ
Կը փոքրեսամ, գ'ոտ'ն Խո, արքայ...»:

Կ'անցնիմ ամվերջ օրմ աւ տաքիմ
Խոտանալած...: Գայտ, դարեւանդ
Եւ լեռններմ ալ կատարիմ
Ձիւնը փայլում գերդ ալամանդ
Կը կըրիմ հետքմ ամոնց հիւանդ
Երանք քայլիմ... Միմչ հոտ՝ հսկայ
Խոտերմ, յոյտով, միշտ ամվերջանդ,
Կը փոքրեսամ. գ'ոտ'ն Խո, արքայ...»:

Սեւ աղէտի մը ճախօրիմ՝
Ամառմ յուզումն է մամաւանդ
Եւ 'տխրութեամբ ասօիք կ'օրրիմ.
...Օ՛հ, քշնաւայմ քառուրը ժամա-
ճաւնք, գիւղերը քառաւանդ...
Բայց միմչ քառուրը կը սըգայ,
Ահա ճայնիւր ամննազանդ
Կը փոքրեսամ. գ'ոտ'ն Խո, արքայ...»:

ՎԱՀԱՆ ՔԵՂԵԽԱՆ

Վերի քերթուածը արտագրած ենք Սփիւղի վարժարաններուն համար Հայաստանի մէջ պատ-
րաստուած դասագրքերու Ը. տարիէն: Իր այս
փելին մէջ, չորսարտակով հետաքրքիր աշակեր-
տը կամ վարժապետը՝ քերթուածը, իր կարգին,
անշուշտ, հարցումներ պիտի առաջացնէ: Ինչո՞ւ
կ'ըլլան այս Վարցումները, կամ ինչո՞ւ այս ձե-
ռով աւանդելը չի շարունակել Քէջէեան:

Դասագրքերուն հեղինակները գեղլած են
հարցումները հետաքրքիր թափելը, քերթու-
ածին լրացուցիչ գեղեցկութիւնը, հարտարտագրու-
ած կատարչին էն թանկագին ծառը. հետեւալը.

Ձ Օ Ն

Իշխա՛ն, անյայտ դեռ էու ամուսնդ
Հայորդիները ապագայ
Ուխտած պաշտում մը մոլեռանդ՝
Կ'աղաղակէմ գ'ոտ'ն եւ արքայ...»:

Քերթուածներ կան, որոնցմէ կարելի է մա-
տեր գեղելի, Հայաստանի դասագրքերու շարքին
մէջ յազարուած կտորներ շատ կան, ընդհանրա-
պէս շատ բան չեն կործակուած միւս յազար-
ուածները, բայց ՎՍՍԵԱՑ ԱՆՏԱՌԻՆ, իր այս ձե-
ռով փնացած է բոլորովին, իրեն հետ խախտելով
ամէնէն առաջ Քէջէեանի արուեստին հիմնական
յառկանիչներէն մէկը, քերթուածի մը աւարտա-
կան աղիւրը բացառիկ գեղեցկութեամբ մը սը-
սակելու անոր որդար համարը:

ՎՍՍԵԱՑ ԱՆՏԱՌԻՆ մէջ սերունդի մը ամ-
բողջ տաղանդը խառնուած է Քէջէեան, որո-
նումը, հաւատքն ու ազատամեները, բայց կա-
տարուած գեղղով, զինգանի ոչինչ կը մնայ ան-
կէ:

Յետոյ՝ գեղղովը դրական առանձին սեւ մըն
է ու պայմանադրական է ճշտելն ներկայութիւ-
նը: Վարժապետին բան մը ծուցնել աղաղ-
կերտին բան մը որովհետեւ ուս զորքը, վեր-
ջին հաշուով, մանկավարժական արդիւնաւոր ձեւ
մը չէ:

Դասագրքի հսկատին Տարօնցիին անունը
կարդալէ ետք՝ մարդ ուղղակի կը դարձանայ
կատարուած յազարումին համար: Նորոնցին հետ
կազմած նոյն հեղինակին Վերկերպում (1958) մէջ
Տարօնցին չէ վախցած տեղ ալ Վերկերպում: Ի՞նչ
շարժապետով արգելք քերթուածը մեղի դրկած
ասան պիտոտած է Վերկերպում: Ինչո՞ւ գրկած է
մեղ Վերկերպում, մենք որ տակաւին չենք Վեր-
կերպումն ու պէտք չենք Վերկերպում, կ'աղբիւր-
գիւրպիւրն Կանգնող Վերկերպում պաշտում մը մա-
լումանդ...:

ՓԷՅՈ ԵԱՎՈՐՈՎ

Օտար դէմքերու ստորագրութեամբ՝ Հայաստանի ու Հայ ժողովուրդին նշանակաւ թաղման թանապանակութիւններ կան, որոնց մէջ Հաւանաբար ամէնէն ուժեղը կը հանդիսանայ պուլկար բանաստեղծ Փէյօ Եաւորովի Հոշակաւոր («Հայեր») քերթումը։ Այնքան խոր է ազդեցութիւնը եւ Եաւորովի ժարդկային դիւծերն ու բանաստեղծի տաղանդը այնպիսի ուժգնութեամբ մը դրսևորուած են տողերուն մէջ, որ պուլկար դրականութիւնը զայն դասեց իր դասական կտորներու կարգին։

Պուլկար դրականութեան բազմատաղանդ ալ դէմքը՝ Եաւորով, ծանօթ է նոյնպէս իրեն մէկը Հայ ժողովուրդի իրաւ բարեկամներէն։ Բանիւ եւ գործով։

Փոխադարձաբար, մեր ժողովուրդը մեծ յարգանք տածեց իր մեծ բարեկամին հանդէպ ու խորապէս ողբաց անհանսպանութեամբ կեանքին վերջ (1914) դրած անոր կսկծալի կորուստը, եւ քննադատէ կ'ստորի ետք, 18 Օգոստոս 1935-ին, Պուլկարիոյ ամէնէն ընդարձակ պարտէզին մէջ, բարձրացուց անոր պրոնզէ արձանը։ Արձանին վրայ գրուած է՝ «Երախտագէտ հայերուն կռքով»։

«Հայեր» քերթումը, որուն երեք թարգմանութիւնները կը հրատարակենք յաջորդաբար, կը բաղկանայ ութական

տող հաշուող վեց տուններէ։ Վերջին տունները, քիչ տարբերութեամբ, առաջին տուններուն կրկնութիւններն են։ Ամբողջին մասին գաղափար մը տալու համար տանք Համօ Սահեանի (Վեցերորդ տուն) թարգմանութիւնը.

Եւ խմում եմ ու երգում... քեկորները այն չնչին
Ոռնիւններից հալածուած քաղաքով մի ազգի,
Ձաւակները այն գրկուած՝ հայրենիքի իրենց հին,
Որազգայնէզն է դարձել անօրինակ սիրամբի:
Ոտաքոյիկ, վշտաբեկ, պատառուտած շորերով,
Հայրենիքից անջատուած, նրա՞նք գինի եմ խմում,
Եւ ձգտելով մոռանալ տանջանքները քիւրաւար:
Նրանք այնպէս եմ երգում, որ կարծես լա՛ց եմ լինում:

Առաջին տունին ու վերջին տունին միջեւ, ինչպէս պիտի տեսնէք, տարբերութիւնը մեծ չէ։ Նոյն չափով է նաեւ կապուտիկանի եւ կառվարենցի թարգմանութիւններուն առաջին եւ վերջին

տուններուն տարբերութիւնը։ Տպագրական յարմարութիւններու եւ բաղադատութիւնը դիւրացնելու համար՝ յաջորդող էջերուն մէջ կրկնաթիւնները գնչելով կը ներկայացնենք քերթումները։

Օտար գրականութեանց մէջ
գերթաւանդներ կան, որոնք իրենց
յաղթական բնույթին շնորհիւ
թարգմանուած են բազմաթիւ լե-
զուներու: Յաճախ նոյն գրական-
ութեան պատկանող տառերը
գէտքեր, երբեմն տառերը սե-
րտանդներ մեռնաբերկած են այդ
աշխատանքին: Մեր գրականու-
թեան մէջ այդ բախտաւոր գե-
թաւանդներն մենք կը մէկնեմք
«Հնչեակ» (Յէլէթս Արվէթ),
«Ազատ» (Էտկար Ալէն Փո),
«Երեւն» (Րօստոմ Գրիգորի), եւ
առաւանակ ծածուկով գերթա-
նում, որ խանգարուած է մէկէ
աւելի թարգմանիչներ:

Հարց է, թէ պոփուարեւն
գրանի, կամ ո՞ր լեզուներէն
հաշիւներ վերածած են արդեօք
«Հայերէն»: Կ. Գրիգորեան «Ամե-
նուն Տարեգիրք» (1955) մէջ
կը գրէ... «Պերթաւանդն արժանի
թարգմանութիւնը բնագրէն կա-
տարած է ծանանակին Տարեգր-
քին խմբագրը եւ այդ արժանի
վրայ, քերթումն շունչն ու
բառացի իմաստը պահելով, հա-
զուցեալ բանաստեղծ Գ. Կառվա-
րեանց, չափով ու յանգով ձեւա-
ւորած է զայն»:

Կառվարեանցի թարգմանութեան
պատմութիւնը այս է, իսկ Հա-
մո Սահեանի եւ Ս. Կառվարե-
անի աղբիւրները անծանօթ կը
մնան մեզի: Պոփուարեւն գրա-
նանքը պէտք է ըսեն այստեղ
իրենց խոսքը, որպէսզի օգնեն
մեր թարգմանիչներուն եւ գե-
թաւանդ ստանայ այն հանգաման-
մանքը մեր թարգմանական գրա-
կանութեան մէջ, ինչ որ ունի
պոփուարեւն գրականու-
թեան մէջ:

Հ Ա Յ Ե Ր Ը

Տարագիրներ են մրանք, մրանք բեկոր են լինիմ՝
մտնոյնից հալածուած քաղաքով մի ազգի,
ու գաւակներն են գրկուած՝ հայրենիքի իրենց հին,
մի ազգակցն է զարմել տնօրինակ սիրամիտ:
Նրանք վտիտ, զաւկահար, հեռու իրենց աշխարհից,
Օտար խաւի յարկի տակ խմում ու երգ են ասում,
Եծկում են, կարկամում մրանց սրտերը ցաւից,
ու մրանց երգը՝ ազի արցունքի պէս է հոսում:

Ս. խմում են, եւ խմում, որ հարեւրով տոռանում
իրենց անցեալն արիւմտ, ճակատագիրն անհոնում...
Մոռացութիւն է բերում գինին քեկուզ մի վայրկեան,
ու ցտեղն են մեղմում կրծքի տակ ծաւառած:
Գլուխներն են մթագնում, մթագնում է ամէն ինչ,
Հայրենիքի տառապանք կերպարանքն է չմանում:
Ս. չի հասնում օգնութեան ու աղերսի ոչ մի ճիշ
ճառակներին իր հարած... Ս. մշտն է խտանում:

Ինչպէս նախորդ փոքրած գրանքների վաճառից՝
Նրանք փախել են, ցրակ վայրերում հեռաւոր,
ու սպասում է մրանց՝ շառաշիւմով զայրագին
բնաշիւղի երկնովն ուստի բուրն ահաւոր:
Սեւ անպատա են զարմել մրանց հաղ հազարով,
Հայրենի տունը մրանց հրգեհել են ու փռելի,
ու քափառում են մրանք երկր-երկիր, ծով-ծով,
Միայն պանդուն է բացում իր զոհերը մրանց դէմ:

Նրանք խմում են... Ս. մրանց մալեղն երգն է ծառում,
Արիւմտում են լինում մրանց սրտերը կարծես,
Խեղդում է վիշտը մրանց, վրէժի հուրն է այրում,
ու հոսում են անգաղար արտասուքներն ազնկեղ:
Նրանց սրտերը ցատում կրակներով են լցում,
Այտերն է վաք արցունքի տարազ շիջքն են կտրում,
Որտեղ պէս է քնդում զայրագին երգը մրանց,
Եւ ալիքում վրէժի կայծակներ են բացկտում:

Ս. փոքրիկը մտնում մրանց երգը կրկնելով,
Մոլեցնում է ու ռանում, մոնում է կատաղի,
ու այդ երգը խռոված իր քեւերին տանելով,
Տարածում է, հասցնում բոլոր ծագքն աշխարհի:
Տարագուշակ երկնիքն աւելի է մթագնում,
Սասկանում է գիշերուայ սառնամանիքն աւելի,
Երգի շրտն աւելի, աւելի՝ է մոլեցնում,
Աւելի՝ է բարձրանում փոքրիկի ձայնն ամենի:

Թարգմ. ՀԱՄՐ ՍԱՀԵԱՆ

Հ Ա Յ Ե Ր

Նրանք յաղնայի խտրանդիներ, ամենամ բեկոր՝
 Կարմիր խիզախ, այլևս մարտիրոս մի ժողովրդի-
 Նրանք գառակներ՝ անվերջ անաբեկ, չգրայուսած մի մօր,
 Կարմիր գոգնի մեծ, աշխարհապան մի գոսնմարտի-
 Վայրենի հողից հեռու, խալածուած՝ օտար երկնի տակ
 Վիժուած ու գունատ՝ հաւաքուած այստեղ, այս գորշ սնակուտ
 Կոմունիստ, աւարտ մեռել՝ զաւից սրտի վերջը տաք,
 Կուսակցութեան խումբ, իմպիւլս արգելքի միջից քն երգում:

Կոմունիստ թրանք... Գիմարքաւէի մէջ գուցէ հեշտ լինի
 Վրաստան անցնալ թերութիւնները, ցուէքն այսօրուայ-
 Տանգալ յուշերը իր փրփուրի մէջ կը լսեղդի՝ գինիմ,
 Տարգուած կրօնի տակ կը ներքի հագնիմ, համբատ կը քաւայ:
 Եւ այնքան թմրած ազգիկ միջից դանդաղ կ'անհետի
 Հայրենի երկրի, հաստտակ այդ մօր դէմքը արեւափայլ-
 Եւ իմ ցնամոռաց արքայութեան մէջ նրանք չեն լսի
 Որդոցը անվերջ օգնութեան կանչող ճաշիկը մայրական:

Կնիւյէս անվանալ վայրի ցագանից հալածուած մի հօտ
 Նրանք ցրուել են աշխարհի վրայ, աշխարհից-աշխարհ-
 Եւ ընտանիք՝ մահուան ծախսի, արիւնի կարօտ
 Կնիւյէս անվանալ սուրբ օրանց աչքի դէմ շեղացնում է յայտ:
 Իսկ հեռուում, հեռուում՝ անբակ դարձած մի հեգ հայրենիք:
 Հեռուում՝ երգիկի լոգնութեան կտրած տո՛ւնը հայրական-
 Ուտարութեան մէջ, օտար դռներում՝ թրանք խորք արդիւն,
 Իրան՝ ի թրանք դէմ լակ գինեւորում եւ անյայտ ճամբան:

Երգում են թրանք... Ու թրանք երգը անհղ է, վայրէ՛ք,
 Կանգնի խոցում են լիւթի վիրաւոր սրտերը թրանք,
 Եւ արցունքները ժլատ քամում են դէմքերի վրայ-
 Կանգնի մտղմուկ են լցում սրտերը՝ սիրոյ փոխարէն,
 Կանգնի ազգիւմ բանակամութեան լոյսն է մթնոլորտում,
 Կանգնի աշխարհում շարժքը կան ցաւման ու քանդի թրանք
 Հոգիներին մէջ արեւն վրէժն է խելայեղ յառնում:

Իսկ ճամբան քաղք անսա ճայնակցում, կրկնում է թրանք,
 Կանգնում իր գին՝ անուշ, հեռում է գիշերուայ քնում,
 Ու մարդիկ այն քաղքաւում է վեր, քաղքում անհամ-
 Կանգնում քաղք անուշ, աշխարհի չորս կողմն ի՛նչ տանում:
 Եւ հետզհետեւ մոտենալ անուշ է ծրկիմք ներկում,
 Եւ հետզհետեւ գիշերն անուշ է դառնում է մոտենալ,
 Եւ հետզհետեւ խումբն անուշ է կրտկուտ իր գին,
 Եւ ճայնակցում է խելք փոքրիկը անուշ է անուշ:

Թարգմ. ՍԻԼՎԱ ԿԱՐՈՒՏԻԿՆԱՆ

Հ Ա Յ Ե Ր

Հայաժողովրդի բնույթը, ամենամեծ բնական ու խելացի
է՛ր երբեմն արի ժողովուրդի մը, — այսօր հայաստանի,
վերջին անգամ ու անգամ մը մը գաղափար, ու այնքան
վնասներով մեծ ու վնասներով քաղաքացիական
Հեռու հայրենի երկրէն, հաւաքուած երկիր մը օտար,
հարստի գիւնտան մը մէջ, դժբերակ շրջան, գաղափար,
կրօններէն թղթի թղթի կարկէտ, անո՛նք կը խմեն,
Ու կ'երգեն, ինչպէս ար կ'երգեն մարդիկ արցունքի մէջէն:

Կ'երգեն... փնտռելով արքայազնի մէջ անո՛նք մտաւորական
կրօնական լուծիմ, նա'ն աշխարհում ցարկն անպատում...
Հրաշունչ գիւնի խորն խնդրել կ'ուզեն յաշտեմ իրենց հին
Ու քննարկել՝ չարագուծ կ'արժեքն ունի իրենց հոգիէն:
Կ'ուզեն վայրահալ գլուխներուն մէջէն անհետի տօգայն
Յանդակած պատկերն իրենց անմարդ անուշ մայրերուն,
Եւ ա'լ սրբաբարձ գիւնական մէջ չըլտաին Երբեք՝
Անոնց արդիական օգնութիւն հայցող կայքն ազնիւ:

Սովետական գաղափարն իսկապէս հոսի մէջ նման,
Անա՛ տարազնուած են ամենուրեք անո՛նք ցիր ու ջրան:
Ու բանական շարժում, անո՛նք ու արհեստագործ,
Անոնց գլուխներուն վերեւ կը ճգնէ օդիւրն իր մեքենայացի:
Լէտ են արեւուն ծովուն մէջ դժբախտ հայրենիքն իրենց,
Լէտ են անմարդ հրդեհներուն մէջ բռնակրկն իրենց,
Եւ խորք են անո՛նք օտարաբուն մէջ եւ անպատում,
Եւ իրենց առջեւ բաց է մի'միայն գիւնական ծախս:
Ու կ'երգեն... ու երգն անոնց տխուր է ու վայրենական:

Բազմազան սրտերն անոնց կը հիւսնեն հազար վերջ ու խոց-
կը խնդրէ զանո՛նք Էլմը բացակէ, եւ իրենց զայնով
Նրանք են վար վերջը կը քանդէ արցունքն առ արցունք...
Կրակը գանկներուն մէջ կը չորցնէ աղքատ արքայազն
Եւ անոնց ճշունտ կ'արժեքն ունի անո՛նք կ'առաջարկէ,
Բարոյ աշխարհուն մէջ կը շարժի շանք մը փայլատակէն,
Ու հոգիներն իրենց՝ արիւնտ վրէժ, վրէժ կ'առաջարկեն...:

Դեպք կը փայլանայ Պարսկ փառքիկն ալ կարծես անոնց,
Անպատումն իրենց գիւնական մէջ ստանալան,
Պարսկ կ'երգն ըմբոստ անոնքով՝ ի սիրտ կը տարածէ զայն
Հանուր աշխարհի երեսին վրայ, արդէն ուրեքան:
Պարսկ իրենց իրենցն են ահա, ահա իր գոյնով:
Եւ Պարսկ կը կենտրոն ցարտ դէմքը գիւնական,
Պարսկ իրենց, ու իրենց ահա ի կ'երգն իրենց փայլատակէն:
Պարսկ իրենցն են փայլատակն անոնք՝ անոնք անոնքն են:

Հայաստան՝ Գ. ԿԱՌԱՎԱՐՆԵՑ

ԱՆՈՒՆԻ ԶԱՆԳԱՎԱՏՈՒՆ

Ղօղանց հաղաթանկան (Հաթուած)

Հարստմատուն մտքնեկիս
Թագաւորի ու քաղաւնու գլխին՝ վերից
Յած է տեղում
Զամիլ-փշատ,
Նազուլ-մարաք
Ձիր ու չոր քաւք՝
Կարկըտախառն յորդ անձրեւի խրչնոցով,
Եւ անկեկիւ, տամձ ու խմոր՝
Զատկին ներկած ձուերի պէս քաղաքումնայ:

Դրամ շեմին
Թագաւորի ու քաղաւնու ռոմբի տակ
Փշրում է բոլոր ափսէ մի սպիտակ:
Ինչպէս լուսնի երկունքեակը
Խաղաղ լնում նետաւած քարից՝
Որ ցաւ ու չառ, անբախտաբխիմ հետը տանի:

Քէ, վարդապետ, հիմա նրանք
Բաժանեցին չընկոյցին
Պիտի խառնեմ հարգանքով
Քեզ սիրելի ու դարեկան
Փռնը-փռնը երգերը Մազկոցի -
Քիչը՝ ծանօք,
Շատը մօր գիւտ,
Եւ քալարը՝
Հետաքրքիր:

Եւ իսկապէս... հարստմատուն
Ծխոտ-մրուտ զօրքի տակ
Անկրկնելի եղանակով
Գովերգում է քաղաւորի
Մանուկ չախտն,
Գուլպամ հաւա պուտ,
Քերամալ զօտին,
Շապիկը շալ
Ձին հրեղէն՝
Ինքն էլ վրէժ.
- Աստու բարին
Մէր Բազուորին,
Մեր Բազուորին Բազն է գլուխ:

Պ. ՍՆԻԱԿ

«Հայաստան» հրատարակչու-
թիւնը «Գրական Թերթ»-ի Օգոս-
տոսի Թիւերէն մէկուն մէջ, տը-
ւած է 1966 թուականին հրատա-
րակելի գիրքերուն ցանկը, ուր
կը հաղորդուի, թէ լոյս պիտի
տեսնէ հասն. Պարոյր Սեւակի
«Անլուի» Զանգակատումը, հե-
ղինակի բարեփոխումներով: Ու-
րախալին այս է, լուրին մանրա-
մասնութիւնը, բարեփոխման մաս-
որ: «Անլուի» Զանգակատումը
յետ-պատերազմեան մէր զոյգ
գրականութեանց հաւանութեան
մէկն է, բայց անխոցելի չէ, ինչ-
պէս անխոցելի չեն Սեւակի միւս
գիրքերը: Զոգուածութիւնը,
բառին զոյգութիւնը ներկայու-
թիւնն ու արձակութեամբիւնը
զգալիորէն թուլացած են իր
զործերուն կարգ մը մասերը: Յե-
տոյ՝ ճարտիւմ նուազածը չկրկն-
լու, ուրիշիմ չմտնուելու համար
Անլուի երբեմն այնքան է կեր-
պարամափոխում, որ կարցում
է մտնուելու մոյմիսկ իսկա-
կան Պարոյր Սեւակի հետը:

Այս առիւթը կը պատկանի
Հայաստանի ճեղագետներէն մէ-
կուն ու ընդգծուած ախտաւա-
նայը (սեքսմէն) անհրաժէշ է:

Մենք երկու նմոյշ կու տանք
զանգակատումէն: Այս սխա-
կին վրայ բանաստեղծ մը յա-
կանող ուղիւ կայ: Յաջորդ է-
նին վրայ է գրական Սեւակը:
Անկեղծ, իրաւ, զեղեցիկ, խո-
րանիկ ապրում մը վկայագրող
ուժեղ խառնուածքով: Պիտի կա-
րենա՞յ իր թոյլ էջերը դարձա-
նել եւ գիմացը դրուած նմոյշին
օրինակով միակտուր գեղեցիկու-
թիւն մը դարձնել գործը: Կը
սպաննե՞ր Հաւատքով:

ԱՆԼՈՒԵԼԻ ԶԱՆԳԱԿԱՏՈՒՆ

Վարդապետ իմ խեղճ,
Բայց եւ բախտաւոր,
Քէ իր սեփական արիւնի գնով
Մեռածայ լինել լայսն արիւնի տայ
Ծերակերի՛ն անգամ՝
Յարուցանելով քարայծառների
Դժգոհութիւնը եւ փաշտոցը,
Մականն ա՛յ մի կերպ չկարողանայ
Լոյս տալ մթնախեղճ քաղաքին Վանայ:
Վանայ ծովակին խաւար անքնիւն,
Նրա հեռաւոր-մոտաւոր ճայրը՝
Իր թանկ արիւնը լայսի վերածած
Լինել Սեւանայ...
Դեհ ե՛կ, Վարդապետ. խեղճ եւ բախտաւոր.
Եթէ կարող ես՝
Եկ մի՛ խեւանայ...
- Համայն աշխարհում այդ քանի՞ երկիր
Ունի Արարատ:
Ո՛վ էլ որ չտես՝
Ատուածաշունչը
Իր մագաղաթէ դէմքը դէմ կ'անի
Ու կ'ասի՝ կարդա՛:
Այդ քանի՞ երկիր Արարատ ունի:
Իսկ Արարատը...
Է՛հ, անունը կայ - ամանում չկայ...
Վարդապետ իմ խեղճ,
Բայց եւ բախտաւոր,
Բայց եւ բախտաւոր
Որ չգիտէիր,
Թէ հայ կորովի երիտասարդներ՝
Ալպիականներ, քարձուճներ սիրող,
Մասիսի դիմաց կը նստեն զմացէ,
Որ զման կարեկ,
Եւրոպա գնան,
Լեռներ մազլցեն
Նայմիսի հեռաւոր ասեմնի վրայ շին-առասկան,
Այնինչ Մասիսի լանջը կուտական՝
Համբարանած լակ իր ա՛յն փեսացուից,
Որ Հայոց Վերջից արնաբամ՝ ընկաւ: -
Այնինչ Մասիսի լանջը կուտական
Մասնե՛ր է տնջում՝
Հայի տա՛ճ մասմեր,
Որ հպուե՛ն իրեն,

Ղօղաճը մթագնումի (հառաւած
Իրեն ցարգարեմ,
Իրեն ռոմեան...
Ու դեռ կան հայեր,
Որ հառաւած են ցարգարեմ Աստուծոյ:
Թող գիտութիւնը ճայմիսկ պաղանձուի,
Աստուծո՛ւ ժխտում է Արարատն անգամ՝
Աստուածաշնչի սրբազան լեռը՝
Բախտով իր դժխեմ...
- Դէ՛հ, մի՛ թողցրու խելքդ, Վարդապետ...
Վարդապետ քաւա՛ր, բայց եւ բախտաւոր,
Դեռ մտնով անցա՛ւ, որ Մասիսն, այն,
Մեր նար ու վերջին ռոտմի ուտը,
Մեր հայրենաբազդ արջերի համդէպ,
Կարծես թէ դիտմամբ ու միտումնորէն
Մեզ անխղճաբար պիտի զրգռի՝
Մագնիսի նման անվերջ ձգելով՝
Գէթ մտիկանալ
Թոյլ շտայ բնու...
Դեհ ե՛կ, Վարդապետ,
Ու մի՛ խեղճանայ...
Ի՞նչ կայ աւելի ծանր ու խղճովի,
Քան թէ կեկիծը արդեկորայն մօր:
Իսկ եթէ դա էլ չի՛նք են համարա՛ւմ
Եւ սպանուածի դիակը, դիտմամբ,
Տնկում են քշուտա մօր աչքի տապ -
Ո՛չ թէ մի շարաք,
Այլ ձիւ՛ր տարիներ...
- Դե՛հ, եթէ մայր ես՝
Եկ մի՛ ցնաքուիք...
Մեզ լաւ է ծանօթ
Մաղրաւծանակը այս հոգեխաղիչ,
Դա ծանօթ է մեզ քանի՞ դար արդէն:
Մեր հայրենաւոր թագաւորներին
Ու հերոսներին
Այսպէս պարսկական դահիճներն էին
Մորթազերծ անում,
Մէջը լցնելով դարման ու լոր խաւ՝
Խրտուիլակ շինում
Ու բռնի դնում
Մորթազերծուածին պաշտօնի առաջ,
Որ... սխալածան մէկը միւսով...
Արարատն - այսպէ՛ս - դրել են անտ երեսանի
զէմ...
- Դեհ ե՛կ, Վարդապետ...

ԼԻԲԱՆԱՆԱՀԱՅ ԵՐԳԻ

Լիբանանի մէջ տուած իր բանի մը յաջող ելոյթներէն ետք, Լիբանանահայ երգի-պարի անսամպլը, այս տարի մաս կազմեց Պաալպէֆի միջազգային փառատօնի յայտագրին եւ ունեցաւ յաջորդական երեք ելոյթներ՝ 3, 4 եւ 5 Սեպտեմբերին:

Հայկական այս փառատօնին ներկայ եղան վարչապետ Ռաշիտ Փարաւէ, ներքին նախարար Տօֆ Մահմմէտ Քիմօ, Եգիպտոսի, Անգլիոյ եւ Ամերիկեան Պիտերսթայնները, ինչպէս նաեւ պետական ու բազմաթիւ պաշտօնատարներ: Ու ծովածաւալ ժողովուրդ մը՝ հայ, լիբանանցի, հարապալսի:

Պաալպէֆ ճիշդ տասը տարի առաջ սկսաւ իր Ֆեսթիվալը եւ իր կազմած յայտագիրներուն այլազանութեամբ ամէն տարի մօր փայլ մը աւելցոց իր վարկին վրայ, իրապէս միջազգային դարձնելով իր բնութիւնը: Անուանի արուեստագէտներ ու համաշխարհային հռչակ վայելող քառերակն ու երաժշտական խումբեր եկան հոն եւ իրենց ելոյթներով աշխարհի միւս աստաններուն մէջ տեղի ունեցած համապատասխան փետիվալներուն հաւասար փառքով մը պատկերցին Բագսի տաճարը:

Մեզմէ՝ հայերն ամսան չմնացին Լիբանանի մէջ սկսուած այս գեղեցիկ շարժումէն: Հանդիսականները, գրեթէ ամէն տարի, առիթ ունեցան ծափահարելու հայ արուեստագէտ մը:

ԵՒ ՊԱՐԻ ԱՆՍԱՄՊԼԸ

Այս տարի անհատ արուեստագետներէն եւ՛, ունեցանք երգի եւ պարի արուեստը ներկայացնող ստուար խումբ մը: Տեղացի ժողովուրդին եւ օտարներու կարգին հայ արուեստը ներկայացնելու համար մեզի տարած այս առիթը, մամուլին մէջ արժանագրութեամբ իբրեւ յազարանակ:

Երեսօյքը գեղեցիկ է թանաքի եւ իբրեւ սկիզբ վեր աւելն գեահաստանքէ: Զմեռանմէ որ նման ձեռնարկներ կը յազարահարուին պետական միջոցներով, մինչդեռ մենք մեր երիտասարդներուն զանազութիւններով փորձեցինք ներկայացնել մեր տոնակի արուեստը ու նուաճել հանդիսատեսին համարումքէ: Այս պարագան ձեռով մը կը ստիպէ մեզ, որ զանց ընենք երեսնակն յետքերէն: Այստեղանկերով պէտք է ընդգծենք, որ հայկական փառաստանին կշիռը պահողը երգի բաժինը եղաւ: Պարերը չխուսափուկն ձեռ մը ունէին, հաստատարին բուն մը, ոչ լիւցցեղ: Հաճապատասխան չէին մանուանդ հայ ժողովրդական պարերու ճիւղն ու ճգինք: Մեր պարերուն մէջ ազգիկը ազգիկ է ու տղան՝ տղայ: Մէկը կ'ունենաւորէ ամբողջական նազը, իսկ միւրը՝ տղամարդու ամուր տիպարը: Ոստումներու եւ ռոտոստումներու փոխարէն՝ պէտք է քիչ մը հազ տարուէր այս ճիւղին ի հաշիւ: Այդ պարագային երգը առանձին չէր մնար ու պարը կ'ամբողջացնէր անսամպլը:

Մ Ա Հ

ՀԱՅՐ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՄԸՍՐԼԵԱՆԻ

Այս տարի շաբաթը մը անհետացող զէմ-
քերու կարգին՝ հայ մատուրականու-
թիւնը խորագէտ ողբաց Յիսուսեան
Մխարանութեան անդամ Հայր Յովհ.
Մարտիանի մահը, որ տեղի ունեցաւ
Օգոստոս ամսոյն:

Մշտաշարժ ու անխնայ մատուրակա-
նի տիպարն էր Հայր Մարտիան, պըր-
պըրտող, հետազոտող, նախածնունդ մար-
դը, որ քանակական ու որակական
պատկանելի վաստակ մը ձգեց իր ե-
տին, եկեղեցի, դպրոց, դէրձ ու ս-
շակերտ անուններէ բաղկացեալ զեղե-
ցիկ ու կենդանի ծառանդութիւն մը:

Մտորեւ կու տանք հայ մամուլին մէջ
տպուած իր հարուստ կենսադրականին
զլիւստը գիծերը:

Եմած է Երզնա (Սեբաստիոյ Կուսա-
կալութիւն), 1888ին: 1902ին Սեդուկիա կը
գրկուի յաճախելու համար Յիսուսեան
հայրերու փրանսական գոլէնը: Ընթացքը
կ'աւարտէ 1906-ի ամսվերջին, եւ, իբր
վարձատրութիւն, մայրը զինք, երկու
եղբայրներուն հետ, ուխտի կը տանի Կե-
սարիոյ Ս. Կարապետի վանքը: Զորս տա-
րի ուսուցչութիւն կ'ընէ իր գոլէնին մէջ
եւ աջ բազուկը կ'ըլլայ Երիտասարդաց

Ակումբի վարիչ վարդապետին:

1910-ի արձակուրդին, Պոլսոյ ճաւ-
րով, կ'անցնի Եւքսպա: Տարի մը խա-

լիոյ մէջ (Թորինոյի մօտ) կը նուիրուի
լատիններէն ուսման, որպէսզի կարենայ
1911 Հոկտ. 21-ին, ընդունուիլ Յիսուսե-
ան Մխարանութեան մէջ:

Տասը տարի (1911-1921) կը հետեւի
Յիսուսեան Մխարանութեան պարտադիր
ուսումներուն — հագեցուրական, գրական,
փիլիսոփայական եւ աստուածաբանական:
Յունարէն լեզուի ալ մասնաւոր դասեր
կ'առնէ: Քանհմայ կը ձեռնադրուի 1921
Մարտ 19-ին, եւ յաջորդ տարին Ֆրան-
սայի Փարէյ-լը-Մոնեալ քաղաքը կ'ան-
ցընէ, նուիրուած՝ հոգեւորական եւ քա-
րոզչական երաւանգներու:

1922 Սեպտեմբերին կը գրկուի Կ.
Պոլիս, ուր ակամատես կ'ըլլայ Փոքր Ա-
սիայէն եւ Պոնտոսի ափերէն ետր հասած
հայ եւ յայն գաղթականներու վիճակին,
ինչպէս նաեւ նախապէս հասած «նեք-
մակ» ռուսներու կեանքին: Մեծաւորները
ընդհատել կու տան ուսումները ու զինք
կը գրկեն Պէյրութ, 1923 Յունուարին:
Կ'այցելէ քոյր գաղթականական կայան-
ները, Լիբանանի ծովափի երկայնքին տե-
ղաւորուած որբանոցները Նիր Խաթ Ռը-
լիֆի, ու կը հաստատուի Պէյրութ, օգ-
նելու համար հայ բնակչութեան, Յիսուսե-
ան Մխարանութեան օժանդակութեամբ:

1923 եւ 1924 տարիներուն, մեծ փեմ-
բին մօտ (Սէն Միշէլ) կը հիմնէ անջատ
նախակրթարաններ մանչերու եւ աղջը-
կանց, խառն մանկապարտէզ, մատուտ եւ
դարմաճատուն: Այդ հիմնարկութիւննե-
րէն առաջ եկած է Աշրափիէ փոխադր-
ուած Սր. Գրիգոր Լուսաւորիչ ճեմարա-
նը:

1925-1926 կը կանչուի Հռոմ, ուր հայագիտական դասեր կ'աւանդէ: Բաժնախօսութիւններ տալով Պոլիս, Պէյրութ, Դամասկոս, Կ'անցնի Հալէպ եւ համ կը հիմնէ Եկեղեցի, վարժարան մանչերու եւ աղջիկներու, կը կազմակերպէ երեկոյեան դասեր չափահասներու համար:

1926-ին, Պէյրութի մէջ, կը կարգուի Սէն Ժովէֆ Համալսարանի տեսական աստուածաբանութեան փրոֆեսէօր, իբրեւ յաջորդ հայագէտ եւ աստուածաբան Հայր Յրամատ Տաւնըրիզի: 1927-ին կ'այցելէ Նքուսաղէմ ու կը վայելէ Եղիշէ Պատրիարք Դուրեանի բարեացակամութիւնը: 1928 եւ 1929 ամիսները կը շրջագայի հիւսիսային Ասորիոյ եւ մասնաւորաբար Ամսիոյի շրջանին հին ու նոր հայ գիւղերում մէջ, կը դիտէ քրիստոնէական հնութիւնները ու կը ֆաղէ ակադեմիական տեղեկութիւններ:

1929-1932 կը մնայ Փարիզ ու կը հետեւի հայ բազմաւական լեզուաբանութեան, զոր կ'աւանդէին Ա. Մեյյէ՝ Գուլէօ սը Պրանսի, եւ Լուի Մարիէս՝ Եմբրէքի Կաթայիկի մէջ: Միւս նիւթերու համար՝ կը կիրարկէ առանձինն ռուս, օգտուելով Փարիզի միջնակարգ, յարակից նիւթերու մասին տրուած հռչակաւոր մասնագէտներու դասընթացներէն: 1932 թուին շօքս ամիս կ'աւանդէ Հայոց Եկեղեցական պատմութիւն՝ Առաքունի Բարձր Ուսմանց դպրոցին մէջ՝ Փրոֆ. Գ. Մեյյէի առաջարկով եւ իբր անոր փախանորդը:

1932 Սեպտեմբերին կը վերադառնայ Պէյրութ, 15 սնտուկ գրքերով ծանրաբեռն:

Ամմիջապէս կը սկսնի Ամսիոյի շրջանը՝ պեզումներ կատարելու համար կրտսեր Սիմէոն Սիմանկեացի եւ Թովմաս Առաքնալի աներակ վանքերում մէջ: Այս հնութեանց եւ Կաթոսի Սուրբ Պալլուսի

մասին տեղեկացիր մը կ'ազդէ Փարիզ, որում ազդեցութեան տակ՝ Յրամատի «Արժանագրութեանց եւ Գեղեցիկ Դըպութեանց Ակադեմիան» առաքնութիւն եւ դրամական մպատ կու տայ իրեն, պեզումները շարունակելու համար:

Ութը տարի (1932-39) կը տեւեն աստուային պեզումները, որոնց արդիւմքը տարուէ տարի կը հազարդէ Ակադեմիային: 1948 Յունիս ամիս, բնդհանուր տեղեկացիր մը կը կարդայ Ակադեմիականներուն առջեւ:

1933-ին երբ կը վերաբացուի Սէն Ժովէֆ Համալսարանի Արեւելեան Դըպութեանց Կաթառը, Հ. Մարքեան կը ստանձնէ բիւզանդական եւ հայկական արուեստի դասեր, բայց ինք ճիգ չի խընայեր կազմակերպելու Հայագիտութեան ամպիոնը:

Բազմիցս կատարուած դիմումներու ընդառաջելով, Հ. Մարքեան կը ընդի դասաւանդել հայերէն ու կը մշակէ նոր ծրարագիր, արպէսգի աւանդները իրաւունք ստանային Արեւելեան Դըպութեանց վըկայականին՝ հայագիտական հիմով:

Սրագրին մաս կազմող նիւթերն են՝ *Հեղուարտութիւն եւ գրարար լեզու, Դադարական եւ տնտեսական պատմութիւն Հայոց, Հին եւ միջնադարեան մասնագրութիւն, Մշակութային խնդիրներ*:

Նպատակն է՝ ապահովել զարգացումը ուսուցիչ-ուսուցչուհիներու, եւ ըստ կարելոյն արթնցնել ու ֆաջալերել հայագիտական կոչում:

Մասնակցած է Արեւելագիտական եւ Բիւզանդագիտական համաժողովներու, ներկայացնելով միշտ հայապատմական նիւթեր:

1931-էն ի վեր եղած է անդամ Փարիզի Ասիական Հնկերութեան եւ 1948-էն ասդին՝ Բիւզանդագիտական Ուսմանց Միջազգային Յանձնախումբին:

ՄՏՈՅՆԵՔ

1915-1965 ՅՈՒՇԱՄԱՏԵՄԸ ՄԵՃ ԵՂԵՌՆԻ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ
“ԶԱՐԹՕՆՔ” ՕՐԱԹԵՐԹԻ

●
ՊԷՅՐՈՒԹ, 1965

ՏՊԱՐԱՆ ԱՏԼԱՍ

ԳԻՆ՝ 30 Լ. ՈՍԿԻ, ՍՈՒՐԻԱ՝ 30 ՍՐ. ՈՍԿԻ,
ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆ՝ 10 ՏՈՒԱՐ

Դիմել՝

B. P. 617, Beyrouth, Liban.

digitised by A.R.A.R.@

ՏԱՐԵԿԱՆ ԲԱԺՆԵԳԻՆ

ԼԻԲԱՆԱՆ 20 Լ. ՈՍԿԻ
ԱՐՏԱՍՍԱՀՄԱՆ 7 ՏՈՂԱՐ
ՀԱՏԱՎԱՃԱՌ 2 Լ. ՈՍԿԻ

Վարչութեան հասցէ՝-

DIKRAN KOUYOUMDJIAN

B. P. 587, Beyrouth - Liban

digitised by A.R.A.R.@